

Yrd. Doç. Dr. Murat ŞEN

Atatürk Üniversitesi
Hukuk Fakültesi
İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku
Öğretim Üyesi.

1968 Karadeniz Ereğli doğumludur. İlk orta ve lise öğrenimini Ereğli'de; lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde; lisans üstü çalışmalarını ise Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlamıştır. 1998 yılında hukuk doktoru unvanını almış ve aynı yıl yardımcı doçent doktor olarak İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyeliğine atanmıştır.

TÜGİAD tarafından 2000 yılı içerisinde düzenlenen "Dünya'da Özel Emeklilik Fonları Uygulamaları ve Ülkemiz İçin Öneriler" konulu yarışmaya "Özel Emeklilik ve Türkiye İçin Sistem Önerisi" isimli ortak bir çalışma ile katılmış ve üçüncü olmuştur. Eser; TÜGİAD tarafından yayımlanmıştır.

Bunun yanı sıra İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku alanında yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

OSMANLI DEVLETİNDE SOSYAL GÜVENLİK: AHI BİRLİKLERİ, LONCALAR VE VAKIFLAR

Giriş

Osmanlı Devleti, XIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş olan çok uzun ömürlü bir siyasal kuruluştur. "Klasik ve yenileşme dönemleri"¹ gibi ayırmalara tabi tutulan bu uzun süreç içerisinde Osmanlı toplumunda halkın sosyal güvenliğinin nasıl sağlandığı, sosyal güvenlik teknikleri olarak nelerin yer aldığı ve modern sosyal güvenlik anlayışının

hangi noktasında bulunduğu hususları hep merak edilmiştir.

Genellikle Osmanlı Devleti'ne ilişkin çalışmalarda yapılan Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası ayırımı, Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik sisteminin incelenmesi açısından da yapılabilir. Hatta, özelliği itibarıyla Osmanlı Devleti'nde

¹ Bir görüşe göre, Osmanlı sistemini bu hanedanın hüküm sürdüğü 624 yılla sınırlandırmak çok doğru değildir. Kuruluş dönemini yoğunlaşmalar ve yıkılış dönemini de yoğunluğu kaybetmeler olarak görmek daha anlamlı olabilir. Bu yüzden sistem, en azından bin yıllık tarih süreci içerisinde (XI-XX. yüzyıllar itibarıyla), klasik (nizam-ı kadim) ve yenileşme (nizam-ı cedid) dönemi olarak ikiye ayrılarak incelenebilir. Klasik dönem, Selçuklulara da içine alacak şekilde Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam eden yedi yüzyıllık devredir. Yenileşme dönemi ise, 1790 yılından Osmanlı siyasi varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları", Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 17-19). Diğer görüşe göre ise, Osmanlı Dönemi, klasik, klasik sonrası ve modernleşme olarak adlandırılan üç ana bölümde incelenir. Bunlardan klasik dönem, genel kabul gören anlayışa göre, XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir (Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 32).

sosyal güvenlik sisteminin, biri Tanzimat'tan önceki devir (lonca devri) ve diğeri Tanzimat ve Meşrutiyet devri olmak üzere iki dönemde incelenmesi de mümkündür². Ancak, Tanzimat öncesi dönemde hakim olan sosyal güvenlik anlayışının, sistem, teknik ve kurumsal açıdan çoğu kere Tanzimat sonrasında da etkin olması nedeniyle çalışmada Tanzimat öncesi ve sonrası ayırımı yapılmayacak, Osmanlı Devleti'ndeki sosyal güvenlik anlayışı, sistem, teknik ve kurumsal açıdan bir bütün halinde ele alınarak, özellikle "ahi birlikleri"nin, "loncalar"ın ve "vakıflar"ın reyanın (halkın) sosyal güvenliğini sağladığı etkisi (nasıl ve hangi ölçüde sağladığı hususu) üzerinde durulacaktır.

Hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nde toplum yapısı, biri **askeriler** (yönetenler)³ ve diğeri **reaya** (yönetilenler) olmak üzere iki ana grup altında ele alınmaktadır. Osmanlı toplum yapısı içinde reaya, askeri zümre dışında kalan, üretici olan, ticaretle uğraşan, vergi veren, yerleşik veya yarı yerleşik halk zümresini ifade

etmektedir⁴. Başka bir anlatımla reaya, şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerden meydana gelmiş vergi yükümlüsü olan zümredir. Bu kesim, yönetici sınıf içinde yer almayan, meslek ve müstahsil grupları (köylüler, zanaatkarlar ve ticaretle uğraşanlar) olarak alt tabakayı oluşturmuş; sanayi, ticaret ve tarımla uğraşmış; devlete vergi vererek servet üretmiştir⁵.

Osmanlı toplumunda reaya (halk) kapsamında öncelikle şehirde yaşayan kesim (**şehirliler**) yer almıştır. Bunlar, ziraatla meşgul olmamış; genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işleri yapmış; geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlamıştır⁶. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu gibi kimseler, devlet ekonomisine, pazarlarda sattıkları mallar dolayısıyla verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlar, buna bağlı olarak da meydana getirdikleri teşkilatlar sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır⁷.

Reaya kapsamında yer alan ve şehir halkı dışındaki diğeri bir üretici kesim de **köylüler** yani çiftçilerdir⁸. Bunlar, devletin ekonomik

2 Bkz. Samet Ageoğlu/Selahattin Hüdaioğlu, *Türkiyede İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi, C. I, byy 1938, s. 62.*

3 Askeriler (yönetenler), asıl anlamı olan "savaşçı" ile sınırlı kalmayıp bütün kamu hizmetlerini içine alan çok geniş bir kesimdir. Bunlar, saray halkı, ilmiye, kalemiye ve seyfiyeden (kapı kulları ve tımarlı sipahilerden) ibarettir. Saray halkı, padişah ve bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlilerinden oluşmuştur. Kısaca, Osmanlı devletinde idari sisteme bağlı olarak bugünkü anlamda hem askerlik hizmeti yapanlar, hem de memur statüsünde bulunanlar bu sınıfı teşkil etmişlerdir. Bunlar, görevleri gereği bir takım vergilerden muaf tutulmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tabakoğlu, s. 21-23; Sir Hamilton Gibb/Harold Bowen, *Islamic Society and The West, A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, C. I, Kısım I, Londra 1951, 1957, s. 9, 108-137; Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", Belleten, C. XXIII, S. 92, Ankara 1959, s. 596-598; Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, C. II, İstanbul 1986, s. 147; Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. I, Çev. Mehmet Harmanlı, 2. B., İstanbul 1994, s. 166-169; Norman Itzkowitz, Ottoman Empire and Islamic Tradition, Chicago/London 1972, s. 40; Halil Cin/S. Gül Akyılmaz, Tarihte Bir Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya 1995, s. 180, 183-187; Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu/Gülnehal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, 8. B., Ankara 1996, s. 172-173, 178-179; Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, C. II, Ankara 1971, s. 91, not 1; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 40-41.*

4 Tabakoğlu, s. 23; Akyılmaz, s. 41.

5 Shaw, s. 166, 213; Gibb/Bowen, s. 9, 108-137; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. II, İstanbul 1993, s. 380; Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul 1967, s. 72; Âdil İzveren, Sosyal Politika ve Sosyal Sigortalar, Ankara 1968, s. 129; Akyılmaz, s. 41; Feridun M. Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 91-97.

6 Itzkowitz, s. 40; Karpat, 9-10; Halaçoğlu, s. 381; Cin/Akyılmaz, s. 292.

7 Yakın-doğu toplumlarında sanat erbabı, politikada, sanıldığından çok daha fazla rol oynamıştır. Bu nedenle şehir tüccar ve sanatkarlarını himaye etmeyen hükümdarlar, sonunda iktidarlarını kaybetmek zorunda kalmışlardır (Halil İnalçık, *The Ottoman Empire the Classical Age, 1300-1600, London 1963, s. 160-161.*)

8 Karpat, 9-10; Halaçoğlu, s. 381; Tabakoğlu, s. 28.

yapısı ziraata dayandığı için, bu işle meşgul olmuşlar ve devlet açısından oldukça önem taşımışlardır.

Reayanın diğer bir kesimini ise **konar-göçerler** oluşturmuştur. Zaman içerisinde önemi azalmakla birlikte Osmanlı belgelerinde konar-göçer diye isimlendirilen yarı yerleşik kesim, diğerlerinden az-çok farklı bir hayat tarzına sahip olmuşlar; bunlar, yaylak ve kışlak olarak isimlendirilen yerleşim yerlerine sahip bulunmuşlar; yaylakta hayvancılık, kışlakta ise basit tarım ile uğraşmışlardır. Osmanlı Devletinin kuruluş dönemindeki genel yapısı, konar-göçerleri ziraat alanlarında (mezraa) küçük çapta tarımla uğraşmaya zorlarken, bir yandan da onların köyler kurarak yerleşik vaziyete geçmelerine de zemin hazırlamıştır⁹.

Osmanlı Devleti'nde, milletimizin ayırıcı bir vasfı olan muhtaç olana yardım ve zayıf olanı koruma özellikleri, emeğiyle hayatını kazanan ve bu emeğine pazar bulamadığı zaman sefaletle karşı karşıya kalan emekçi, işçi ve sanatkarlar açısından da geçerli olmuş; bunlar değişik yollarla korunmuş ve kendilerine yardım eli uzatılmıştır. İlk zamanlar dini duyguların etkisi altında yapılan bu yardımlar, sonradan tamamen ekonomik ve hukuki bir nitelik kazanmıştır. Genelde, dinin etkisi ile yapılan bu yardımların biri içeriden, diğeri ise dışarıdan olmak üzere iki yönden meydana geldiği

söylenbilir. İçeriden yapılan ve mesleki dayanışma düşüncesine dayanan yardımlar esnaf teşkilatları yolu ile gerçekleştirilmiş; dışarıdan yapılan yardımlarda ise vakıf kurumlarının etkisi görülmüştür¹⁰.

Osmanlı toplumunda reaya (halk) kapsamında öncelikle şehirde yaşayan kesim (şehirli) yer almıştır. Bunlar, ziraatla meşgul olmamış; genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işleri yapmış; geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlamıştır

Burada hemen vurgulamak gerekir ki, Osmanlı devleti, kuruluşundan itibaren bağlı bulunduğu İslâm dininin gereklerine göre bir hukuk sistemini ve toplum yaşantısını esas almış¹¹; sosyal güvenlik alanında da İslam dininin etkisi fazlasıyla hissedilmiştir. Genel olarak Müslüman topluluklarda devletin, memleketteki fakirleri gözetmek, muhtaçları korumak ve işi olmayanlara da yardım elini uzatmak gibi görevleri vardır¹². Devletin, bu gibi pek çok görevi¹³ olmasına rağmen, bu görevlerini yerine getirmede vakıflar gibi sivil toplum kuruluşları devlete yardımcı olmuşlar, onun görevlerini hafifletmişlerdir¹⁴.

I. Genel Olarak Sosyal Güvenlik Teknikleri

Osmanlı Devleti'nde uygulama imkanı bulan sosyal güvenlik sistemine ve buna

9 Tabakoğlu, s. 28-29; Halaçoğlu, s. 382.

10 Ferit Hakkı Saymen, "Türkiye'de Sosyal Sigortaların Gelişme Hareketleri ve Yeni Temayülleri", İHFM, C. XVIII, S. 3-4, İstanbul 1953, s. 1067.

11 Şer'i ve örfî hukuk adı verilen hukuki yapının, her alanda uygulandığı göze çarpmaktadır. Şer'i hukuku devletin temeli olarak kabul eden Osmanlı yöneticileri, kendi örf ve âdetlerinden hareketle bu hukuku geliştirmiş ve yeni kanunlar ortaya koymuştur. Buna bağlı olarak gerek cezai, gerekse vergi konularında bu hukuk çerçevesinde konulan hükümlere göre hareket edilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Murat Şen, "Osmanlı Hukukunun Yapısı", Osmanlı VI Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 327-339; Halaçoğlu, s. 307, 390-391; Öztuna, C. II, s. 139, 142-143.

12 Mehmet Şeker, İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri, İstanbul 1991, s. 138.

13 Bkz. Bahaeddin Yediöldüz, "XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", Vakıflar Dergisi, S. XV, Ankara 1982, s. 34.

14 Osmanlı düzeninde devlet, vatandaşının canını, malını, hürriyetini muhafaza ve asayişini sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Bayındırlık eseri yaptırmakla, vatandaşı okutmakla, ibadeti için mabet yapmakla yükümlü değildir ama bütün bunların yapımında vakıflar etkin rol oynamışlardır. Bkz. Öztuna, s. 161-162; Şeker, s. 138.

ilişkin tekniklere yer vermeden önce, mukayeseyi kolaylaştırması açısından modern anlamdaki sosyal güvenlik kavramı ve tekniklerine kısaca değinmekte yarar vardır.

Sosyal ve güvenlik kelimelerinden oluşan “sosyal güvenlik” kavramı, toplumu ilgilendiren (içtimaî) güvenlik anlamında kullanılır¹⁵. Sosyal güvenlik tehlikesi ya da riski¹⁶ denilen olaylar insan iradesi dışında başa gelen ve başa gelince onu çalışma gücünden ve dolayısıyla kazançtan mahrum eden ya da ne zaman gerçekleşeceği bilinmemekle beraber, ileride gerçekleşmesi muhtemel veya muhakkak olan ve buna maruz kalan kişinin mal varlığında eksilmeye neden olan olaylardır¹⁷. Bu açıdan **sosyal güvenlik, toplumu oluşturan fertlerin kendi iradeleri dışında uğrayacakları tehlikelerin zararlarından kurtarılma garantisi anlamına gelmekte¹⁸ ve kişileri, gelirleri ne olursa olsun belli sayıdaki risklere karşı güvende tutan bir kurum veya kurumlar bütünü olarak kabul edilmektedir¹⁹**. Bunu kısaca, kişilerin ekonomik güvencelerini sağlayan önlemlerin bütünü şeklinde anlamak da mümkündür²⁰.

Sosyal Güvenlik sistemleri hem sosyal korumanın amaçlarını hem de bu amaçlara ulaşmak için oluşturulan özgün hukuksal teknikleri kapsar²¹. Sosyal güvenliğin amacı, kendi iradeleri dışında meydana gelen hastalık, işsizlik, kaza, yaşlılık veya ölüm gibi nedenlerden dolayı, çalışma gücünü sürekli veya geçici bir şekilde kaybeden kişilerle bunların geçindirmekle yükümlü olduğu kimselere, kazançlarının kesilmiş veya önemli derecede azalmış olmasından dolayı, kamu önlemleriyle (kolektif veya toplum olarak), yeterli bir geçim düzeyi yanı sıra sağlık garantisi de sağlamaktır²². Şu halde sosyal güvenliğin ana faaliyet alanı, yaşlılık, işsizlik, hastalık, veya kazalar sebebiyle meydana gelen iş göremezlik, uzun süren rahatsızlık yahut sürekli maluliyet gibi sebeplerle muhtaç hale gelenlere ve bunların geçindirmekle yükümlü olduğu kimselere sağlanan geçim garantisi ile çok çocuklu ailelere, dullara ve yetimlere ödenen ivazlar ve doğum ve cenaze masraflarını karşılamaya yönelik yardımların yapılmasıdır²³.

Sosyal güvenlik politikaları ve sistemleri, ekonomik, sosyal ve siyasal yapı ve koşulların bir ürünüdür. Avrupa’da

15 Emniyet karşılığı olarak kullanılan güvenlik kelimesi, ilk planda tehlikeyi çağrıştıran bir kelimedir. Zira tehlikenin olmadığı yerde güvenliğe de gerek yoktur. Sosyal güvenliğin varlığı, ancak bu güvenliği bozacak tehlikelerin var olması halinde düşünülebilir. İnsanoğlu ilk zamanlarından itibaren bu tür tehlikelerden hiçbir zaman uzak olmadığına göre sosyal güvenliğin söz konusu olmayacağı bir dönem de düşünülemez. Bkz. Turan Yazgan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri*, İstanbul 1981, s. 7; Faruk Beşer, *İslam’da Sosyal Güvenlik*, İstanbul 1988, s. 59.

16 Sözü edilen bu riskler genellikle, mesleki (iş kazaları ve meslek hastalıkları), fizyolojik (hastalık, analık, sakatlık, yaşlılık, ölüm) ve sosyo ekonomik (işsizlik, evlenme, çocuk sahibi olma, konut ihtiyacı) riskler şeklinde; veya fiziki ve iktisadi riskler biçiminde sınıflandırılmaktadır. Bkz. Yazgan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi*, s. 14; Ali Güzel/Ali Rıza Okur, *Sosyal Güvenlik Hukuku*, 7. B., İstanbul 1999, s. 8; Can Tuncay, *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*, 9. B., İstanbul 2000, s. 6-7.

17 Tuncay, s. 6; Turan Yazgan, *Görüşler*, İstanbul 1977, s. 7.

18 Yazgan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi*, s. 7-8.

19 Sosyal güvenlik, toplumda yoksul ve muhtaç insanlara yardım ederek onlara insan onuruna yaraşır en az yaşam düzeyi sağlamaya çalışır. Böylelikle ülkede sosyal adaletin ve sosyal devlet ilkesinin gerçekleşmesine hizmet eder. Bkz. Tuncay, s. 4; Mehmet Akad, *Teori ve Uygulamada Sosyal Güvenlik Hakkı*, İstanbul 1992, s. 6; Mehmet Kocaoğlu, *Sosyal Politika ve (İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik)*, Ankara 1987, s. 177 vd.; Mehmet Kocaoğlu, *Sosyal Politika*, Ankara 1997, s. 226-227.

20 Kenan Tunçomağ, *Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Sigortalar*, 4. B., İstanbul 1988, s. 42.

21 İstikrarlı ve iyi bir gelire sahip olan insanlar genellikle hayattaki tehlikelerin pek çoğunu karşılayabilecek ve isteğe bağlı sigortalı yoluyla güvenliklerini sağlayabilecek tasarruf birikimine sahiptirler. Şayet bunlara sosyal güvenlik sistemi içinde karşılıklar ödenirse, o zaman sistem esas fonksiyonunun üstünde bir görev üstlenmiş olur. Bkz. J. Henry Richardson, *İktisadi ve Malî Yöniyle Sosyal Güvenlik*, Çev. Turan Yazgan, İstanbul 1970, s. 16; Güzel/Okur, s. 2.

22 Gelir üzerinde olumsuz etki meydana getiren diğer sebepler olarak mesleki hastalıklar, kazalardan kaynaklanan sakatlıklar, maluliyet ve iyileşmesi mümkün olmayan hastalıklar yahut körlük durumları sayılabilir. (Richardson, s. 16, 19).

23 Richardson, s. 20-21.

bugünkü anlamıyla sosyal güvenlik sistemlerinin oluşabilmesi için sanayi devriminin ve buna bağlı olarak sosyal koruma gereksinimi içinde olan bir işçi sınıfının ortaya çıkmasını beklemek gerekmiştir. Türkiye’de ise anılan ekonomik ve siyasal koşullar çok farklı bir gelişim seyri izlemiş, Osmanlı Devletinin sanayileşme sürecine girmemiş olması gerçek anlamda bir sosyal politikanın oluşumunu engellemiştir. Sınırlı ve dağınık sosyal koruma önlemleri de, modern anlamdaki sosyal güvenlik sisteminde dönüşmemiştir²⁴. Bu açıdan, Osmanlı Devleti’nde sosyal politika tedbirleri çok kısa ve sınırlıdır²⁵. Devletin bir sanayileşme dönemi yaşamamış olması, sosyal mevzuatın doğmamış bulunmasının başlıca nedenini oluşturmuştur. Bu açıdan devlet içinde modern anlamda ve düzenli bir sosyal güvenlik sisteminden söz etmek çok kolay değildir²⁶.

Genel itibariyle sosyal güvenlik, ilgilinin mali katkısını gerektiren **sosyal sigortalar** ile sadece resmi, yarı resmi veya bağımsız kuruluşlar tarafından finanse edilen **sosyal yardım ve sosyal hizmetler** (sosyal refah hizmetleri) den oluşur²⁷. Bu anlamdaki sosyal güvenliğin Türkiye’nin selefi olan Osmanlı Devleti’nde bulunup bulunmadığı, şayet yoksa bu ihtiyacı karşılamaya çalışan kurumların neler olduğu gibi hususların cevabı bu çalışmada verilmeye çalışılacaktır.

Hemen belirtmek gerekir ki, daha Orhan Gazi zamanında, günün gerek ve koşullarına göre tımar, zeamet, yurtluk, ocaklık ve muhtacın gibi namlarla şahıslara, dul ve yetimlere bazı kayıt ve şartlarla sosyal haklar tanınmış ve bu hakların karşılanabilmesi için bazı esaslar konulmuştur²⁸.

Osmanlı Devleti’nde, Batıda olduğu gibi, sosyal güvenlik düşüncesi, karşılıklı yardımlaşma anlayışı ile başlamış ve gelişmiş; emeği ile geçinenlerin sosyal güvenliği esas itibariyle üç esasa dayandırılmıştır. Bunlar, **aile içi yardımlaşma, meslek teşekkülleri çerçevesinde yardımlaşma** ve **sosyal yardımlar** olarak özetlenebilir.

II. Sosyal Güvenliğin Aile İçi Yardımlaşma ile Sağlanması

Osmanlı toplumunda halkın sosyal güvenliği temel olarak, aile içi yardımlaşmalarla sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nde toplum hayatının temeli olan aile, askeri zümrede büyük aile iken, geniş halk kesimlerini oluşturan reaya zümresinde genişletilmiş çekirdek bir ailedir ve ortalama çocuk sayısı iki, nüfusu da 4-5 civarındadır. Buna çoğunlukla büyükanne ve büyükbalarla kimsesiz çocuklar da ilave edilmektedir²⁹.

24 Güzel/Okur, s. 26.

25 Talas’a göre, devlet, hayatı boyunca bir sosyal politikaya sahip olmamıştır. Bkz. Cahit Talas, *Sosyal Politika, Birinci Kitap, Sosyal Politikaya Giriş ve Tarihsel Gelişim*, 3. B., Ankara 1967, s. 150-153.

26 Bkz. Talas, *Sosyal Ekonomi*, s. 589, 591.

27 Bkz. Tunçomağ, s. 6-10, 42. *Sosyal güvenlik sistemleri incelendiği zaman göze çarpan husus, sosyal sigortaların temel sosyal güvenlik vasıtası olduğu, sosyal yardımların ve hizmetlerin tamamlayıcı ve sigortadan kalan eksiklerin giderilmesinde kullanılan bir yöntem olduğudur.* Bkz. Can Tuncay, “Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform İhtiyacı”, *Kamu-İş*, C. IV, S. 2, Haziran 1997, s. 351-355.

Sosyal yardımların yanında son yıllarda bir de sosyal hizmetler ya da sosyal refah hizmetleri adı verilen yeni bir terim daha ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bundan, toplumun mensupları olan bireylerin, o ülkenin genel şartları çerçevesinde insana yaraşır bir biçimde varlıklarını sürdürebilecekleri bir ortam oluşturmaya, sosyal ve ekonomik sorunlarının halline yardımcı olmaya yönelik tüm hizmetler anlaşılır. Bu hizmetler; çocuk bakımı, muhtaç çocukların korunması, muhtaç durumdaki yaşlı, sakat ve hastalara bakım ve yardım, dar gelirli bireylere sağlık hizmetleri tatil imkanları sunma, konut ihtiyaçlarının giderilmesine çalışma gibi akla gelebilecek her türlü hizmeti kapsar. Bu hizmetler esas itibariyle kamu kaynaklarından karşılanmakla beraber özel gönüllü kuruluşların yardımıyla da yürütülür. Tuncay, s. 14.

28 Sait Dilik, *Türkiye’de Sosyal Sigortalar; İktisadi Açından Bir Tahlil Denemesi*, 2. B., Ankara 1972, s. 25.

29 Tabakoğlu, s. 25.

Osmanlı Devleti'nde bir nevi üretim ve tüketim birliği niteliği taşımış olan aile, kişinin sosyal risklere karşı korunması bakımından çok önemli bir rol oynamış; aile içi yardımlaşma sosyal güvenlik sisteminin temelini oluşturmuştur. Gerçekten **aile üyelerinden birinin hastalık, kaza ve ölümü halinde ortaya çıkan boşluk, gene aileye dahil öteki üyelerin katkı ve yardımları ile giderilmiş**, düzenin aksamadan işlemesine çalışılmıştır³⁰.

Kuşaklar değişmiş, fakat aile ocağında sürekli olarak çocuklar, çalışma çağına bulunanlar ve yaşlılar birlikte yaşamışlardır³¹.

Bu sistemin özellikle tarıma dayalı kesimde etkin olduğu bilinmektedir. Bütün tarımsal ve gelişmemiş toplumlarda olduğu gibi aile, her türlü risk karşısında sığınılan başlıca yerdir. Sanayileşen toplumdaki gibi aile bölünmemiş, küçülmemiş ve bağlar gevşememiş olduğundan, **aileye mensup olanlar ailenin olanakları ölçüsünde bir sosyal güvenliğe ulaşabilmişlerdir.** Ayrıca gelenekler, dinsel inançlar ve pederşahi aile kuralları yaşlıların özel bir dikkat ve ihtimam görmelerini sağlamıştır³². Özellikle tarım kesiminde çalışabilecek herkesin üretim faaliyetlerine katılması ve ailenin maddi olanaklarının oluşmasına katkıda bulunması, aile fertlerine aile içinde himaye görmeyi hak olarak vermiştir³³.

Osmanlı Devleti'nde aile içi yardımlaşma tarım kesimi dışında el sanatları alanında yapılan çalışmalarda da kendini göstermiştir³⁴.

A. Tarım Kesiminde Çalışanların Sosyal Güvenliği

Nüfusun çoğunluğunun çalıştığı tarım kesiminde ailelerin geliri genellikle çok yüksek olmasa bile yeterli miktara ulaşmış ve devamlılık göstermiştir. Bu kesimde kadın ve çocuklar da belirli işlerde üretim faaliyetlerine katılmışlardır. Çalışanlardan birinin bir hastalık ya da kazadan ötürü iş göremez duruma düşmesi veya ölümü halinde diğer üyeler aksamalarla da olsa üretim faaliyetlerini yürütebilmişlerdir. Hasat zamanları gibi sıkışık devrelerde akraba ve komşuların yardımı da söz konusu olmuştur. Böylece hasta, sakat, yaşlı ve çocuklar gibi hiç ya da kısmen çalışamayan nüfusun geçindirilmesi sorunu büyük zorluklar ortaya çıkarmamıştır³⁵.

Böyle doğal bir sosyal güvenlik düzenini ancak üst üste gelen kuraklıklar ya da afet halleri tehlikeye düşürmüştür. Aile, verimli yıllarda yedek ambarını doldurabildiğinde bu tehlikeler de bir dereceye kadar karşılanabilmiştir. Tarım kesiminde bu durum devletin devamı süresince devam etmiştir. Tarım kesiminde ağırlık kazanan bu düzen günümüzde de pek değişmiş değildir³⁶.

B. El Sanatları Alanında Çalışanların Sosyal Güvenliği

Nüfusun çoğunluğu tarım alanında çalışmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğunda aynı zamanda geniş bir el sanatları faaliyeti

30 Bkz. Akad, s. 31.

31 Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 20.

32 Cahit Talas, Sosyal Ekonomi, İkinci Kitap, 3. B., Ankara 1972, s. 589; Akad, s. 31.

33 Talas, Sosyal Ekonomi, s. 589.

34 Osmanlı ekonomisi tipik bir tarım ekonomisidir. Ancak bu, Osmanlı ekonomisinde örneğin sanayi devriminden önce el sanatları şeklinde sanayi faaliyetlerinin bulunmadığı ve devletin bu alanda geri kalmış olduğu anlamına gelmez. Çünkü el sanatları devrinde Osmanlı devletinde diğer ülkelerde olduğu gibi sermaye bir üretim faktörü olarak önem kazanmamış olduğundan sanayi faaliyetleri toplam ekonomi içinde büyük bir yer almamıştır. Bkz. Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 20, dn. 15; Talas, Sosyal Politika, s. 145 vd.; S. Dıvıçoğlu, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İstanbul 1967, s. 70.

35 Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 21.

36 Talas, Sosyal Ekonomi, s. 589; Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 21.

de yapılmıştır. Devlet, bu alanda Avrupa ülkelerinden geri değil; hatta küçük sanayi devrinde dünyanın ileri ülkelerinden biri olmuştur³⁷.

El sanatları alanında çalışanların sosyal risklere karşı doğal güvenliği esas olarak tarım sektöründe olduğundan pek farklı değildir. Ancak burada tarım kesimine oranla şartlar daha az elverişlidir. El sanatları kesiminde gelir esas olarak yalnız emek faktörüne dayandığından çalışanlardan birinin çalışma gücünü yitirmesi ya da ölümü halinde ailenin geliri düşmüştür. Bu durumun geçim bakımından oluşturacağı tehlike ailede çalışanların sayısı azaldıkça artması yönünde olmuştur.

Sosyal töre ve yargılar, izin özelliği ve esnaf teşekküllerinin koyduğu kurallar, bu kesimde birçok hallerde kadın ve küçük çocukların tarım işlerinde olduğu biçim ve çapta üretim faaliyetlerine katılmalarını ve eksilen işgücünün yerini doldurmalarını engellemiştir. Şüphesiz o devirlerde aile nüfusunun kalabalık olması ve bunlar arasında çoğu kez birden fazla çalışanın bulunması ailenin varlığını sarsacak nitelikte büyük geçim sıkıntılarına düşülmesi ihtimalini azaltmıştır. Diğer taraftan ustaların kısa süreli olarak işten kalmaları halinde kalfa ve çırakların üretimi fazla aksatmaksızın sürdürmeleri mümkün olabilmıştır.

Görüldüğü üzere, el sanatları alanında çalışanlar doğal olarak tarım alanında çalışanlara oranla, sosyal risklere karşı daha az güvenliğe sahiptir³⁸. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde mevcut zorunlu esnaf birlikleri (ahiler, loncalar), Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, birtakım dayanışma sandıkları kurmuşlar ve mensuplarına bir takım risklere karşı belirli ölçüde bir güvenlik sağlamaya

çalışmışlardır. Şüphesiz bu sandıkların kurulabilmesinde güvenliğe duyulan ihtiyacın daha şiddetli oluşu tek neden olmamıştır. Esnafın şehirde toplu bir durumda yaşaması, birleşme ve örgütlenmenin bilincine varmış, bunun faydalarını görmüş ve bu konuda tecrübe kazanmış olmasının da büyük rolü olmuştur³⁹.

III. Sosyal Güvenliğin Meslek Teşekkülleri Çerçevesinde Yardımlaşma ile Sağlanması

A. Meslek Teşekküllerine Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti'nde esnafın ilk karşılıklı yardımlaşmaları başka bir ifadeyle dayanışma sandıkları, birer meslek kuruluşu olan başta ahilik ve bunu takiben loncalar içinde başlamıştır. Bilindiği gibi, sanayi devrimine kadar Osmanlı devleti içinde zanaat ve küçük sanatlara dayanan sanayi ve esnafılık oldukça gelişmiş; bunlardan mal sahibi, usta, kalfa ve çırak olarak çalışanların sayısı da yeterince artmıştır⁴⁰.

Ortaçağın esnaf birlikleri, üyelerinin hammadde ve işgücünün sağlanması, mamullerin fiyatları ve hatta tüketimleri bakımından büyük çapta loncalara bağlılığı nedeniyle, çok geniş bir örgüte ve yetkiye sahip olmuşlar; bu sayede loncalar kolaylıkla bütün esnafı yardımlaşma sandığına girmeye ve mali katkıda bulunmaya zorlayabilmişlerdir. Başka bir anlatımla, ortaçağda loncalar ve bunlara ait yardımlaşma sandıkları devletçe ya da devletin öncülüğü ile kurulup örgütlenmiş değil; dinsel ve kültürel nedenlerden kaynaklanan esnafın karşılıklı dayanışma anlayışından doğmuştur.

37 Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Gelişmesinde Sanayileşmenin Önemi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İçti-maiyat Enstitüsü, *Sosyal siyaset Konferansları*, XIX. Kitap, Ankara 1968, s. 235.

38 Dilik, *Sosyal Sigortalar*, s. 22.

39 Dilik, *Sosyal Sigortalar*, s. 22-23.

40 Talas, *Sosyal Ekonomi*, s. 590.

Osmanlı Devleti'nde de ahilik ve geniş yetkileri olan loncalar benzeri biçimde örgütlenmiştir⁴¹. Bu açıdan yardımlaşma sandıklarının fiili zorunluluk esasına dayanmış olduğu ileri sürülebilir. Şüphesiz bu zorunluluk, günümüzün sosyal güvenlik düzenlerinde olduğu gibi kamu otoritelerince düşünülmüş ve konulmuş bir zorunluluk değildir⁴². Kaldı ki Osmanlı Devleti, bu dönemlerde, işçilerin çalışma şartları ve güvenliği konularıyla çok fazla meşgul olamamış⁴³; ancak esnaf birliklerinin idare tarzına önem vermiştir. Sanat erbabı içinde en dürüst ve en saygıya değer olan, muhtemelen yaşça da önde bulunan bir üstat, teşkilatın reisi kabul edilmiş kendisine ahi denilmiş ve bunların zanaat mensupları üzerinde bir şeyh gibi nüfuzu söz konusu olmuştur⁴⁴.

Bu açıdan, ahilik ve lonca teşkilatlarının Osmanlı Devleti'nde geniş alanda sosyal güvenliğin sağlanmasındaki etkisi nedeniyle ayrıca ele alınması gerekir.

B. Ahilik Teşkilatı

1. Teşkilatın Yapısı

Osmanlı Devleti'nde esnaf örgütlenmesinin ilk dönemlerinde, ahilik teşkilatı (örgütü)

yer alır⁴⁵. Arapça bir kelime olan ve “kardeşim” anlamına gelen “ahi” kelimesinden adını alan bu teşkilatın üyeleri arasında kardeşlik ve dayanışma çok esaslı bir şekilde yer etmiştir⁴⁶. Anadolu'da göçebe kültüründen şehir kültürüne geçişte bir vasıta olan ahilik, her iki kültürün de benimsediği ahlaki değerlerle bütünleşmiştir⁴⁷.

Ortaçağın esnaf birlikleri, üyelerinin hammadde ve işgücünün sağlanması, mamullerin fiyatları ve hatta tüketimleri bakımından büyük çapta loncalara bağlılığı nedeniyle, çok geniş bir örgüte ve yetkiye sahip olmuşlar;

Ahiler, bir sanat ve meslek topluluğu olmakla beraber, asıl iktisadi niteliklerinden ziyade dinsel, sosyal ve politik değerleri özünde toplayıp bir araya getirme ve cömertlik, muhtaçlara yardım, zulüm görenleri koruma gibi yönleriyle tanınmışlardır⁴⁸.

Anadolu'da XII. yüzyılda görülmeye başlayan ve bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynayan dini ve sosyal nitelikli bu teşkilat⁴⁹ sosyal açıdan Osmanlı devletinin kuruluşunda çok önemli görevler üstlenmiş; Anadolu'da güvenliği sağlayarak güçlerini dış işlerine yöneltmek durumunda olan

41 Bu konuda bkz. Samet Ağaoğlu, *Küçük Sanat Meseleleri, Türkiye'de ve Başka Yerlerde, İstanbul 1939, s. 74 vd.; Zaim, s. 235.*

42 Dilik, *Sosyal Sigortalar*, s. 23.

43 Cahit Talas, *Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları, Ankara 1953, s. 71.*

44 Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *TDVİA, C. I, İstanbul 1988, s. 541.*

45 Ahiler; öncelikle Anadolu'nun iktisadi hayatını, debbağ yani dericilerin temelini oluşturdukları esnaf önderliğinde teşkilatlandıran gruplardır (Tabakoğlu, s. 20).

46 Ahi kelimesinin Türkçe cömert, eli açık demek olan “akı” dan geldiği de ileri sürülmüştür. Ahilik teşkilatının karşılığı olarak Batıda ilk zamanlarda “confrerie” adı verilen teşkilatlar yer almıştır. Bkz. İlhan Tarus, *Ahiler, Ankara 1947, s. 18-19; Kazıcı, Ahilik, s. 540; Saymen, s. 1070; M. Saffet Sarıkaya, “Osmanlı Devleti'nin İlk Asırlarında Toplumun Dini Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi”, Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 393.*

47 Sarıkaya, s. 395.

48 Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet meseleleri, İstanbul 1951, s. 48; Abdülbaki Gölpınarlı, “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XI, S. 1-4, s. 6 vd.; Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 30-31.*

49 Anadolu'da ahiliğin kurucusu olarak bilinen ve İran'ın Hoy şehrine doğan ve sonraları Ahi Evran ismiyle anılan Şeyh Nasîrüddin Mahmut, ahiliğin Anadolu'da kuruluş gelişmesinde büyük rolü olmuştur. Türk tarihçileri arasında ahilik konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. M. Fuad Köprülü ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın, Franz Taeschner gibi, ahiliği, fütüvvet teşkilatının Anadolu'da aldığı değişik bir biçim olarak yorumlamalarına rağmen daha sonraki bazı tarihçiler, milliyetçilik duygularının etkisiyle bunun fütüvvet kurumuyla hiçbir ilgisi bulunmadığını, ahiliğin Anadolu'da Türklerin ortaya koyduğu özgün bir kurum olduğunu ısrarla savunmuşlardır. Bu konuda bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet”, *TDVİA, C. XIII, İstanbul 1996, s. 262-263; Neşet Çağatay, “Fütüvvet –Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi”, AÜİFD, C. I, 1952, s. 59-84; Kazıcı, Ahilik, s. 540; Sarıkaya, s. 393-394.*

Osmanlıların yükünü hafifletmiştir⁵⁰. Osmanlı Devleti kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra üstlendikleri göreve ihtiyaç hissedilmeyen ahilik, sadece **hayırsever esnaf kuruluşları** haline dönüşerek toplumsal bir görev üstlenmişlerdir.

Bu teşkilatın Anadolu'da kurulmasında fütüvvet anlayışının büyük etkisi vardır. Fütüvvet kelimesi, eli açıklık, yiğitlik, yardımseverlik ve olgun kişilik anlamlarına gelir⁵¹.

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten ve Anadolu'ya yerleştikten sonra fütüvvet ülküsünü benimseyip kendilerine has yiğitlik, cömertlik ve kahramanlık vasıflarıyla süslemişlerdir. Hatta denilebilir ki, ahi teşkilatı, fütüvvet teşkilatının Türkler tarafından geliştirilen ve özellikle Anadolu'da yayılmış bulunan şeklidir⁵². İslam'ın ilk asrından itibaren görülmeye başlayan fütüvvet teşekkülleri içinde IX. yüzyıldan itibaren de esnaf birlikleri ortaya çıkmıştır⁵³.

Bütün prensiplerini dinin aslî kaynaklarından alan fütüvvet teşkilatının (ve bu arada ahiliğin) nizamnamelerine "fütüvvetnâme" adı verilmiş ve bunlarda fütüvvetin âdâp ve erkanı açıklanmıştır⁵⁴. Başka bir anlatımla, eski esnaf teşkilatından ve fütüvvetten söz eden bu fütüvvetnâmelerde⁵⁵, sanatın genel ilkeleri, gizli kalması gereken sırları, sanata girmek için geçirilmesi gereken imtihan gibi aşamalar ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır⁵⁶.

Görüldüğü üzere, fütüvvet teşkilatı, genç sanatkar ve zanaatkarların bir araya gelerek ve aralarından birini de reis seçerek teşkil ettikleri dini ve iktisadi nitelikli bir topluluk⁵⁷ olup başlangıçta tasavvufi bir nitelik taşıırken XIII. yüzyıldan itibaren sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapı kazanmıştır⁵⁸.

2. Teşkilatın Karşıladığı Sosyal Riskler

Fütüvvet anlayışı içinde bir sanat sahibi olanlara **ahi** denilmiş; ve ahi olabilmek için üretici ve faydalı bir sanat sahibi olmak gerekli görülmüştür⁵⁹. Ahilik de, fütüvvet ahlak ve dayanışma anlayışına dayalı İslamî bir esnaf ve sanatkar teşkilatı olarak Türk tarihinde yerini almıştır. Özellikle Fatih devrinden itibaren ahilik siyasi bir güç olmaktan çıkarak esnaf birliklerinin idari işlerini düzenleyen bir teşkilat halini almıştır. Esasları, ahlaki ve ticari kuralları fütüvvetname adı verilen kitaplarda yazılmış olan ahilik teşkilatı, İslam dünyası ve özellikle Anadolu şehir kasaba ve köylerindeki esnaf ve sanatkarların faaliyetlerini, eleman yetiştirme ve denetimlerini düzenlemiştir⁶⁰. **Ahilik teşkilatının başlıca amacı, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma düşüncesinin oluşturulması ve yaygınlaştırılmasıdır. Yoksula, yabancıya, garip ve misafire sofrayı kurup onu beslemek ahiliğin temel kurallarını oluşturan ve ideolojisini karakterize eden hususlardandır**⁶¹. Ahiliğin sosyal karakteri doğruluk ve **dayanışma** noktalarında toplanmıştır. Kendi sanatından olanlara, ehli

50 Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde önde gelen vazifesi Anadolu birliğinin sağlanmasıydı (Tabakoğlu, s. 19).

51 Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 2. B., Konya 1981, s. 4. Ayrıca bkz. C. Van Arendonk ve Bichr Faris, "Fütüvvet", *MEB, İA, C. IV, İstanbul 1993*, s. 700-701.

52 Cin/Akgündüz, C. I, s. 297.

53 Kazıcı, *Ahilik*, s. 540.

54 Fakirlere ve muhtaç olanlara yardım edenlere, yani kısaca hayır sahiplerine "fütüvvetli", "ehlifütüvvet" denilmesi de bu nedendir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvetnâme", *TDVİA, C. XIII, İstanbul 1996*, s. 264.

55 Neşet Çağatay, "Fütüvvetnameler nedir; niçin düzenlenmişlerdir?", *Makaleler ve İncelemeler*, Konya 1983, s. 207.

56 İslam yolu ile memleketimize gelen âdetlere ve usullere göre, herhangi bir sanatın icrası, belirli bazı şartlara bağlıdır. Dini düşüncelerin ürünü olan bu şartlara göre, bir kimsenin bir sanatı işlemesi için o kimsenin "layıkifütüvvetname" sayılması gerekir (Ağaoğlu/Hüdaioğlu, s. 63).

57 Halil Cin/Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C. I, İstanbul 1990, s. 296.

58 Ocak, "Fütüvvet", s. 262.

59 Sait Dilik, *Sosyal Güvenlik*, Ankara 1991, s. 30.

60 Dilik, *Sosyal Güvenlik*, s. 30.

61 Tarus, s. 19.

fütüvvete⁶² ve başkalarına yardım etmeyi, ahiler, başlıca görev bilmişlerdir. Ahilerin yaptığı bu sosyal yardımlar, hayır işleme ve sevap düşüncelerine dayanarak yapılmıştır. Bu açıdan, yarı mistik yarı sosyal ahlak düşüncesini zorunlu bir sosyal güvenlik kurumu derecesine çıkarmak mümkün olamamıştır. Ahilik teşkilatı içerisinde esnaf birlikleri, ustalar, kalfalar ve çıraklar yer almıştır.

Büyük şehirlerde çeşitli gruplar halinde teşkilatlanan ahilerin her birinin müstakil bir zaviyesi var olmuş; küçük şehirlerde ise muhtelif meslek grupları tek bir birlik teşkil edebilmişlerdir. Bunlarla, mesleklere ait problemleri halletmişler ve devlet ile olan ilişkilerini düzenlemişlerdir. Mal ve kalite kontrolü, fiyat tespiti, bu birliklerin görevleri arasında yer almıştır. Anadolu'da köylere kadar yayılan ahilik pek çok devlet adamını, askeri zümre mensuplarını, kadı ve müderrisleri, tarikat şeyhlerini bünyesinde toplamıştır⁶³.

3. Teşkilatın Ortadan Kalkması

Ahi teşkilatının Osmanlı Devleti esnaf ve sanatkarları üzerindeki etkileri XV. yüzyılın ortalarından sonra azalmıştır⁶⁴. Esnaf, önceleri toplandığı dergah ve zaviyeleri yavaş yavaş terk ederek loncaları oluşturmaya başlamış-

tır⁶⁵. Ahiliğin zayıflamaya başladığı bu dönemden sonra, devletin uyguladığı merkeziyetçi politikaya ayak uydurabilen, her an yönetimin denetim ve gözetimine açık, üst yöneticileri Sultan'ın "Berat-ı Şerif"i ile atanan lonca teşkilatı doğmaya başlamış⁶⁶ ve daha sonraki yıllarda iyice güçlenerek esnaf ve sanatkarlara egemen olmuştur⁶⁷. XVII. yüzyıldan sonra çeşitli dine mensup olanlar arasında ortak çalışma ortamı doğmuş; bu toplumsal konum "gedik" denilen aslında loncadan farkı olmayan onun devamı sayılan fakat üyeleri arasında din farkı gözetmeyen kuruluşların meydana gelmesine neden olmuştur⁶⁸.

Görüldüğü üzere, XIV. asırdan itibaren ahilik özelliklerini yitirmeye, amacı dışında faaliyetlerde bulunmaya, ana kurala riayet olunmamaya başlanmış ve yüzden esnafın menfaatlerini koruyacak yeni bir teşkilata ihtiyaç duyulmuştur⁶⁹.

C. Lonca Teşkilatı

1. Teşkilatın Genel Yapısı, Sermayesi, Yönetim ve Denetimi

Osmanlı Devleti'nde, sosyal yardım (kamu yardımı) sağlayan bir başka kurum da lonca adı verilen meslek kuruluşlarıdır. İlk esnaf

62 Ehlifütüvvet ifadesi, tuzu ve ekmeği kazanıp miskinlere yedirmek anlamında kullanılır (Saymen, s. 1070).

63 Bu durum XIV. yüzyıla kadar sürmüştü; bundan sonra ise lonca adı altında organize esnaf birlikleri şeklini almış ve iktisadi faaliyet ön plana çıkmaya başlamıştır. Bkz. Kazıcı, Ahilik, s. 541.

64 XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar teşkilatın gedik (lonca) adını aldığı söyleniyorsa da 1824 tarihli Selanik ile ilgili bir arşiv belgesinde ahi baba, ahilik, yiğitbaşı ve üstatlık gibi ahiliğe ait terimlerin kullanılması, bu ismin uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Bkz. Kazıcı, Ahilik, s. 541.

65 Bilindiği üzere, dergah ve zaviyelerde ancak Müslüman esnaf toplanabilmekte; bu açıdan özellikle İstanbul'un fethinden sonra çoğalan gayrimüslim esnafla mesleğe ait hususları konuşmak, kararlar almak ve bunları uygulamak mümkün olamamaktaydı. Yine, dergah ve zaviyelerdeki merasim de zamanın gereklerine uymamaya başlamıştı. Bu sebeplere dayanarak, esnaf çarşının özel bir yerinde merasimsiz toplanmaya, sanata ait hususları görüşmeye başlamıştır ki; dini rengin hakim olduğu zaviyelere karşılık, bu loncalar -tabir yerinde ise- tamamıyla laik birer meslek teşekkülü haline gelmiştir. Ayrıca, ahilik, imparatorluğun uyguladığı merkeziyetçi politika ve biraz da gizliliğe dayanan kendi teşkilatlanması nedeniyle, yönetimin uyguladığı idari sisteme ayak uydurmayarak giderek zayıflamaya başlamıştır. Bkz. Saymen, s. 1071.

66 Osmanlı devletinin Müslüman olmayanlar üzerindeki egemenlik alanı büyüyüp genişledikçe, sanat ve sanatkarlar çoğalıp, dalları arttıkça esnaf ve sanat teşekküllerinde Müslüman olanlarla olmayanlar ayırımı kalkmış; XVII. yüzyıldan itibaren muhtelif dinlerdeki kişiler arasında ortak çalışma doğmuştur. Bu durum gedik denilen aslında loncadan farkı olmayan, onun devamı sayılan fakat üyeleri arasında din farkı da gözetmeyen kurumları doğurmuştur. Bkz. Çağatay, s. 127 vd.; Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 32.

67 Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 32.

68 Zahit Gönencan, "Osmanlı Döneminde Sosyal Güvenlik Sistemleri", Çimento İşveren, C. 15, S. 1, Ocak 2001, s. 33.

69 Saymen, s. 1070.

kuruluşları olan ahilik şeklinde teşekkül eden esnaf zaviyeleri XIV. yüzyıldan itibaren azalmaya başlamış, onların yerini zamanın ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabilecek özellikler taşıyan loncalar almıştır⁷⁰.

Kavram olarak lonca, sanat sahiplerinin ve esnafın kendi aralarında kurdukları düzeni, birliği ve özel işleri için toplandıkları yeri (odayı) ifade etmektedir⁷¹. Lonca teşkilatı, mesleğe giriş ve ilerleme açısından, esnaf zaviyeleri ölçüsünde ağır koşullar koymadığı gibi, din ve tarikat esaslarına da tabi olmamıştır. Merasimsiz olarak ve hangi dinden olursa olsun bütün esnafın toplanabileceği ve serbestçe müzakere yapabileceği bu tür yerlere lonca denildiği için bu esnaf örgütüne de lonca teşkilatı (örgütü) adı verilmiştir.

Lonca yönetim kurulu, esnaf ustaları tarafından seçilen beş kişiden oluşmuş; esnafa ait her tür iş bu kurulca incelenmiş ve sonuçlandırılmıştır. Alınan kararlardan lonca (yönetim kurulu) esnafa karşı; başkan da loncaya (yönetim kuruluna) karşı sorumlu tutulmuştur⁷². Yönetim kurulu, aynı zamanda başkanın idaresinde olan “(esnafa) yardım (teavün) sandığı”nın denetiminden de sorumlu olmuştur.

Lonca teşkilatında esnafın işleri doğrudan doğruya esnaf tarafından seçilmiş olan bir başkan (reis) tarafından yönetilmiştir. Esnafa karşı sorumlu olan başkanın başlıca görevleri, esnafla ilgili uyuşmazlıkları çözümlenmek, esnafın sandık gelirlerini almak, hesabını tutmak, esnafa ait hayır kurumları varsa onların idarelerini ve devamını sağla-

mak, esnafın özel ve genel durumunu incelemek, kontrol etmek, lonca yönetim kuruluna başkanlık etmek, çırak ve kalfa merasimini icra etmek gibi işlerdir⁷³.

Orta veya teavün sandıklarının gelir kaynakları yani sermayesi, öncelikle, geleneklere göre belirli zamanlarda (her hafta veya her ay) lonca mensubu esnaftan (işçi ve işverenlerden) eşit miktarda (işçi ve işveren için gelirin yüzde biri oranında) alınan **aidatlardan** oluşmuş⁷⁴; sonra, yapılan **bağışlar** da gelir kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca, çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükselenler için yapılan **merasimlerde alınan para ve harçlar** (mesleki terfilerde ustalar tarafından verilen paralar) da sandığa gelir olarak kaydedilmiştir⁷⁵.

2. Loncaların Kurduğu Sandıklar ve Karşıladığı Sosyal Riskler

Osmanlı Devleti’nde mevcut esnaf sınıfı XIII. yüzyıldan itibaren zorunlu birlikler (loncalar) biçiminde örgütlenmeye başlamıştır. Bu birlikler, Avrupa’daki benzerleri gibi, **üyeleri ve aile efradı için hastalık, evlenme, doğum, iş kurma, işsizlik, ölüm gibi birtakım sosyal risklere karşı aynı ve nakdi yardım sağlayan dayanışma sandıkları kurmuşlardır**. Her lonca kurduğu “**Orta Sandığı**” veya “**Teavün Sandığı**” adı verilen yardım sandıklarıyla **sosyal yardımlar** yapmıştır⁷⁶.

Sandıklar, lonca başkanlarınca yönetilmiş; lonca başkanı her sene sandık hakkında

70 Bkz. Karpat, s. 74.

71 Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 65; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, İstanbul 1993, s. 369.

72 Agaoğlu/Hüdaioğlu, s. 70.

73 Agaoğlu/Hüdaioğlu, s. 69.

74 Talas, Sosyal Ekonomi, s. 593.

75 Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 24; Talas, Sosyal Ekonomi, s. 590; Agaoğlu/Hüdaioğlu, s. 70-71.

76 Talas, Sosyal Ekonomi, s. 590. Bu sandıkların Anadolu’daki Türklerin oturduğu topraklarda çok eskiden beri bulunduğu bunlara “esnaf kesesi”, “esnaf vakfi” ya da “esnaf sandığı” denildiği de ileri sürülmektedir. Bkz. Çağatay, s. 152; Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 33.

yönetim kuruluna hesap vermiş ve ayrıca bu yönetim kurulu sandık hesabını her zaman inceleyebilmiştir⁷⁷. Yine, lonca başkanı tarafından yönetim kuruluna verilen hesaplar her usta tarafından istenildiği takdirde görülerek incelenebilmiş ve bilgi alınabilmiştir. Bu suretle sandığın yönetimi iki yönden denetlenmiştir⁷⁸.

Esnaf sandıklarının karşıladığı risklerin kapsamı oldukça geniştir. Sandıkların yardım yapması genelde muhtaç olma koşuluna bağlı tutulmuştur. Sandıklar, genel itibariyle, üyeleri veya bunların aile fertlerine, yaşlılık, sağlık, sakatlık ve ölüm yardımları ile sosyal yardım kapsamında, muhtaç durumda bulunan kimselere yardım yapmışlardır.

Sandıklar, genel itibariyle, üyeleri veya bunların aile fertlerine, yaşlılık, sağlık, sakatlık ve ölüm yardımları ile sosyal yardım kapsamında, muhtaç durumda bulunan kimselere yardım yapmışlardır.

Loncaların orta veya teavün (yardımlaşma) sandıkları, sandık üyesi ile onun ailesine öncelikle hastalanmaları ve sakatlanmaları durumunda tedavileri için gerekli **sağlık yardımları** yapmış; doğum halinde de **doğum yardımı** yapmıştır⁷⁹. Sonra, fakir üyeleri ile bunların aile fertlerine, **ölüm halinde** sosyal seviyelerine uygun bir şekilde cenaze törenleri düzenlemiş ve yapılan masrafları karşılamıştır. Yine, sandıklar, **muhtaç duruma düşmüş** olan esnafa ve aileleri ile fakirlere yardım etmişlerdir. Ayrıca, yaşlanarak işini terk etmiş ve muhtaç duruma düşmüş ustalarla, tedavisi mümkün olmayan bir hastalık ve sakatlık sonucu **iş görmez duruma düşmüş** usta, kalfa ve çıraklar gibi bütün **meslek mensuplarının geçimlerini sağlamak** da bu sandıkların amaçları arasında yer almıştır. Bundan başka, sandıklar

esnafa **faiz karşılığı ödünç para** da vermişlerdir⁸⁰.

Örneğin, Bir Hallaç Esnaf Sandığı'nın 1873-1874 yılı gelir gider kayıtlarına göre kendi mensuplarına ve yöredeki yoksullara yapılan yardımlar şu şekilde sıralanmıştır: "Esnaf ve fakirlere kömür, Ramazanda ekmek parası, dul ve yetimlere bayramlık basma, sadaka, dükkanı yanan Hasan Ağa'ya sermaye, kasaba dışındaki köprü tamiri, öğretmenlere ev kirası, esnaf fakirlere hastalık parası, kurban ve hocalara yardım parası"⁸¹.

Sandık tarafından toplanan paraların kullanımı, sandık üyesi esnafın "efradı âmile" (işgörebilir) ve "efradı gayriâmile" (işgöremez) olmasına göre farklı olmuştur.

Çalışmaya gücü yeten ve fiilen meslek ve sanatı icra eden (işgörebilen) üstad, usta, kalfa, çırak ve yamak gibi kimselere "**efradı âmile**" denilmiştir⁸². Bunlar herhangi bir nedenle paraya ihtiyaçları olması halinde, ödünç para almak için lonca başkanına başvurmuş; başkan da bu konuda, esnafın niçin borç para almak durumunda kaldığını, dükkanındaki sermayesini ve bunun gibi hususlarda gerekli araştırmaları yapmış; borç alınacak meblağın harcanacağı yönü tetkik etmiş ve durumu yönetim kuruluna bildirmiş; kurul da bu hususta bir karar ver-

77 Saymen, s. 1071.

78 Ağaolu/Hüdaioğlu, s. 71; Saymen, s. 1071.

79 Saymen, s. 1071-1072.

80 Ağaolu/Hüdaioğlu, s. 71.

81 Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediye, İstanbul 1922'den aktaran S. Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara 1991, s. 282. Ayrıca bkz. Güzel/Okur, s. 11, dn. 37; Gönencan, s. 34.

82 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ağaolu/Hüdaioğlu, s. 71-74.

miştir⁸³. Esnafa verilen bu gibi karzlar faiz karşılığında yapılmış ve bu faiz geliri ayrıca hayır işlerine harcanmıştır⁸⁴.

İhtiyarlık, hastalık veya sakatlık nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş olan esnafa ise “**efradı gayriâmile**” denilmiştir. Bunlar, sandıktan aldıkları yardımlar itibariyle mütekâit, aceze, malûlîn olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. **Mütekâit**, yaşlılık (ihtiyarlık) nedeniyle dükkanlarına ve tezgahlarına gidip gelemeyen ustalardır. Bunlardan sermayesi yeterli olanlar işlerini kalfaları vasıtasıyla idare etmişler; bu suretle fakru zarurete düşmemişler ve sandığın yardımına da muhtaç olmamışlardır. **Aceze**, ihtiyarlıkları sebebiyle dükkanlarına gidemeyen ve dükkanını idare edecek kalfası veya sermayesi bulunmadığı için işini terk eden, dükkanını kapatmak zorunda kalan ustalardır. İşini bıraktıkları veya dükkanını kapatmaları için mali durumları kötüleştiğinden sandık bunlara yardım etmiştir. **Malûlin** ise, esnaflığın hangi derecesinde olursa olsun bir kaza nedeniyle sakatlığa veya tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa maruz kalan kimselerdir. Bunlara, gerek esnaf gerekse sandık tarafından yardım edilmiştir⁸⁵.

Görüldüğü üzere, **sandık, üyelerini ve bunların ailelerini, ihtiyarlık, hastalık ve maluliyet (sakatlık) gibi sosyal yardım almayı gerektiren risklere karşı korumuş ve böylece büyük ölçüde sosyal güvenliklerini sağlamaya çalışmıştır. Yine sandık, ihtiyacı olan esnafa borç para verdiği gibi, çeşitli nedenlerle çalışamaz duruma düşmüş esnafa da yardım etmiştir.** İhti-

yarlığı nedeniyle dükkanlarına gidemeyen ve dükkanını kalfa veya sermaye yardımı ile yürütemeyene; bir sakatlık veya hastalığa tutulan esnafa; bunların ailelerine ve çocuğu dünyaya gelen esnafa sandıktan yardım edilmiş; fakir esnafın cenazesinin kaldırılması sağlanmıştır. Bu suretle **sandık, işsizliğe, hastalığa, sakatlığa, analığa ve ölüme karşı bir tür sigorta niteliği de arz etmektedir**⁸⁶.

Bunlar, devletin müdahalesinden tamamen uzak ve karşılıklı yardım ilişkisi şeklinde düşünülmüş özel bir nitelik arz ederek gelişmiş uygulanmıştır⁸⁷. Batı ülkelerinde rastlanılan karşılıklı sosyal yardım isteğe bağlı olmasına karşın, lonca örgütünde yapılan yardım için bu örgüte girme zorunlu tutulmuştur⁸⁸.

Loncaların kurdukları sandıklar, genellikle sosyal sigortaların öncüleri olarak kabul olunmaktadır. Bir görüşe göre, loncaların kurdukları yardımlaşma sandıkları Türkiye’de sosyal sigortaların ilk çekirdeği olarak kabul edilebilir⁸⁹. Diğer bir görüşe göre ise, Türkiye’de sosyal sigortalar kurulduğu dönemde bu sandıklar çoktan unutulmuş olduğu için bunlar sosyal sigortaların ilk çekirdeği olarak kabul edilemez. Bunların yeni kurulan sosyal sigortalara örnek ya da çekirdek teşkil etmesi söz konusu olamaz. Kaldı ki, bu sandıklarla sosyal sigortalar arasında bir takım farklar da vardır ve Türkiye’de bu sandıklarla sosyal sigortaların kuruluşu arasında dolaysız bir bağ kurmak mümkün değildir⁹⁰.

Gerçekten Türkiye’de sosyal sigortaların kuruluşu daha çok, Avrupa ülkelerinden bu alandaki tecrübe ve gelişimlerin alınması şek-

83 Agaoğlu/ Hüdaioglu, s. 70.

84 Saymen, s. 1071; Agaoğlu/ Hüdaioglu, s. 71.

85 Agaoğlu/ Hüdaioglu, s. 71.

86 Saymen, s. 1071-1072.

87 Saymen, s. 1072.

88 Tunçomağ, s. 44.

89 Ferit H. Saymen, *Türk İş Hukuku, İstanbul 1954, s. 46; Kenan Tunçomağ, İş Hukuku, C. I, İstanbul 1971, s. 18; Tunçomağ, Sosyal Güvenlik, 2. B., s. 44.*

90 Dilik, *Sosyal Sigortalar, s. 24-25.*

linde gerçekleşmiştir. Ancak o devrin şartları göz önünde bulundurulacak olursa, bu sandıklar, üyelerini çeşitli risklere karşı önemli ölçüde korumuşlar ve bu bakımdan da çok önemli bir sosyal fonksiyon görmüşlerdir⁹¹.

3. Teşkilatın Ortadan Kalkması

Loncaların yardımlaşma sandıkları Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yıkılmaya yüz tutmakla birlikte, bu yüzyılın sonlarına kadar ayakta kalabilmişlerdir⁹². Lonca sistemi boyunca bu sandıklar, önemli bir ihtiyacı karşılamışlar, ailenin geleneksel görevlerini desteklemişler, ona yardımcı olmuşlar ve loncalarla birlikte ortadan kalkmışlardır⁹³.

XIX. yüzyılda Avrupa'nın makineleşmesi ve özellikle yüzyılın sonlarına doğru büyük fabrikalar kurması ile artan rekabet gücü, devleti iktisadi bakımdan artık iyice etkisi altına almıştır. Günün liberal anlayışı ve özellikle kapitülasyonların bu sarsıcı ve yıkıcı rekabete karşı konulmasını engellemesi, öte yandan çok az da olsa yurt içinde yer yer makineli üretimin başlaması yüzünden devlette küçük sanayi iyice çökmüştür. Bunun sonucu olarak esnaf loncaları ve bunların kurmuş oldukları yardımlaşma sandıkları gittikçe sarsılarak XIX. yüzyılın sonlarında bütünüyle ortadan kaybolmuşlardır⁹⁴.

IV. Sosyal Güvenliğin Sosyal Yardımlar ile Sağlanması

Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenliğin sağlanmasında önemli bir rol üstlenen sosyal

yardımlar, din kurallarına göre yapılan sosyal yardımlar ile vakıfların yaptığı sosyal yardımlar olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir.

A. Dini Kurallara Göre Yapılan Bireysel Nitelikli Sosyal Yardımlar

Dini kurallara dayanan sosyal yardımlar, Osmanlı Devleti'nde halkın sosyal güvenliğinin sağlanmasında önemli bir unsur olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yoksul kişilere sosyal yardım sağlayan ve daha çok başkasının müdahalesini gerektiren tekniklerden biri de din kurallarına göre yapılan (daha çok dini bir nitelik taşımakta olan) sosyal yardımlardır. Nitekim İslam dininin emrettiği **zekat**, **fitre**, **kurban kesme**, adak ve kefaretle, diğer **bağış ve sadakalar şeklinde dar gelirlilere ve muhtaçlara yapılan yardımlar**, yüksek gelirlilerden düşük gelirlilere doğru, gelirin belirli çapta yeniden dağılımını sağlamıştır. Toplumdaki yoksul kimselere bayram gibi bir takım vesileler ile yapılan geçici yardımlar da bu kapsamda yer almaktadır⁹⁵. Bu yardımlar varlıklı sınıf tarafından kişisel (bireysel) olarak yapılmıştır. Görüldüğü üzere, toplumda, gelirleri yüksek olan kimseler, yoksul ve muhtaç kişilere, zekat, fitre, bağış, sadaka, adak, kurban, kefaret adı altında dini nitelikte olan bir takım sosyal yardımlar yapmışlardır.

Bu kapsam içerisinde yer alan ve çeşidine göre değişen sabit bir servet vergisi olan zekat, günümüzdeki modern sosyal güvenlik tekniklerinden (ya da kurumlarından) sosyal yardımlara⁹⁶ benzemektedir⁹⁷. Zekatı sosyal

91 Bkz. Dilik, *Sosyal Sigortalar*, s. 25.

92 Orta sandığı usulü 1909 çarşı yangınına kadar devam etmiştir. Bkz. Cin/Akgündüz, C. I, s. 299.

93 Talas, *Sosyal Ekonomi*, s. 590.

94 Dilik, *Sosyal Sigortalar*, s. 25; Talas, *Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları*, s. 70.

95 Tunçomağ, s. 43.

96 Bilindiği üzere, "kamu yardımları" adı da verilen sosyal yardımlar, yoksul, muhtaç veya dar gelirli kişilere devlet bütçesinden yardım yapılması esasına dayanır: Sadece vergilerle finanse edilmeleri, herhangi bir karşılık gözetilmeksizin yoksul, bakıma muhtaç, yaşlı, sakat veya özel nedenleri olan kişilere uygulanması ve sadece devlet bütçesinden sağlanmaları açılardan sosyal sigortalardan ayrılır: İlgilinin herhangi bir katkısı bulunmadığı için de buna "primsiz sosyal güvenlik sistemi adı verilir ve bu açıdan sosyal sigortalardan daha gelişmiş ve insancıl bir teknik olduğu da söylenebilir. Bkz. Tuncay, s. 13; Salahattin Birkan, *Dünyada Sosyal Güvenlik Ekonomisi*, İstanbul 1969, s. 36.

97 Tuncay, s. 15; Beşer, s. 131.

güvenlik müessesesi (teknîği) olarak gösteren bir yön, onun zorunlu oluşu, hatta devlet zoruyla alınacağı ilkesidir⁹⁸. Hatta modern sosyal güvenliğin bu prensibi İslam dininin öngördüğü zekattan aldığı da ileri sürülmektedir⁹⁹. Zekatın verileceği yerler, "...fakirler, miskinler, onun üzerine memur olanlar, kalpleri ısındırılanlar, köleler, borçlular, Allah yolundakiler, yolda kalmışlar..."¹⁰⁰ olarak belirtilmiştir.

Din kurallarına göre yapılan bir diğer sosyal yardım ise fitredir. Fitre, bir baş vergisidir ve büyük-küçük, kadın-erkek, hür-köle ayırmaksızın, herkes için ödenir. Bu yönüyle fitre, sosyal sigorta uygulamasından ayrılmaktadır. Fitre, nisbi olarak değil, mutlak miktarlarla belirlenen bir ödemedir. Zekattan bu farkı, fitreyi mutlak -kademeli- bir sosyal sigorta primine yaklaştırmaktadır. Fitreyi herkesin gücü ölçüsünde ödemesi sağlanmakta, buna karşılık tehlikeye uğrayanlara belirli bir asgari hayat standardı çizgisine ulaşınca kadar veya bu çizgiye ulaşması için transfer yapılmaktadır. Bu şekilde sosyal dayanışma için en geçerli ve güçlü bir yol olmaktadır¹⁰¹.

Bunların dışında Osmanlı Devleti'nde insanlara hayır ve iyilik yapmak amacıyla kurulan vakıflar gibi birtakım sosyal yardım kurumları da bulunmaktadır¹⁰².

B. Vakıfların Yaptığı Sosyal Yardımlar

1. Vakfın Tanımı ve Çeşitleri

Vakıf müessesesi, Osmanlı Devleti'nde de, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi büyük önemi olan, sosyal ve iktisadi hayat üzerinde derin etkiler bırakan dini ve hukuki bir kurumdur¹⁰³. Osmanlı vakıflarının tanımı ve niteliği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Baskın olan görüşe göre vakıf, menfaati insanlara ait olmak üzere bir eşyayı (aynı) Allah'ın mülkü olarak saklamak, başkasına geçirilmesini (devrini) yasaklamaktır¹⁰⁴. Diğer görüşe göre ise, vakıf, bir mülkün aynı sahibinde kalmak üzere, bir şeyin menfaatini fakirlere tasadduk etmek veya hayır cihetlerinden birine bırakmak için bir şeyi tutmak, hapsetmektir¹⁰⁵.

Daha farklı bir anlatımla vakıf, varlıklı kişilerin özellikle taşınmaz mallarının gelirlerini, dini ve sosyal amaçlı hizmetlerin görülmesi için kurmuş oldukları kurumların finansmanına tahsis etmeleri; bu amaçla bu malların mülkiyetini de sözü edilen kurumlara devretmeleridir¹⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar ülkenin ekonomik ve sosyal hayatında son derece önemli bir role sahip olmuş; Devlet, eğitim, sağlık, sosyal yardım, şehircilik, belediye ve bayındırlık gibi kamu hizmetlerini vakıflara gördürmüştür¹⁰⁷. Askeri ve dini hizmetlerle

98 Beşer, s. 136 vd.

99 Bkz. Beşer, s. 136; Yazgan, *Görüşler*, s. 47.

100 Kur'an, 9/60.

101 Bkz. Turan Yazgan, "Sosyal Güvenlik Açısından Zekat", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1980, s. 157; Beşer, s. 162-163; Yunus Vehbi Yavuz, "Fitre", *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 160-161.

102 Bu konuda bkz. M. Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, 1942, S. II, s. 1-35; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, 2. Kitap, Ankara 1950, s. 3-5, 111-116.

103 M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. B., İstanbul 1999, s. 253; Halaçoğlu, s. 434.

104 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. IV, İstanbul 1985, s. 284; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 42; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 183.

105 Akgündüz, *Vakıf*, s. 40; Bilmen, s. 284; Kazıcı, *Müessese*, s. 183.

106 Dilik, *Sosyal Güvenlik*, s. 34.

107 Aydın, s. 253. Ayrıca bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. I, İstanbul 1990, s. 196.

değişik spesifik amaçlara yönelik vakıfların kurulduğu da bilinmektedir¹⁰⁸.

Vakıflara bırakılan hizmetlerin görülmesi amacıyla özel kişiler yanında, başta padişah olmak üzere diğer devlet büyükleri de vakıflar kurmuş; vakıflar vergi bağışlıkları ve başka yollardan devletçe de desteklenmiştir. Öyle ki XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ndeki taşınmaz malların büyük bir kısmının vakıfların elinde bulunduğu; toplam taşınmazlar içinde vakıfların payının dörtte üç oranına ulaşmış olduğu söylenmektedir¹⁰⁹. Hatta Batılı bazı sosyal siyasetçiler, XVI. yüzyılda Osmanlı devleti için "vakıf cenneti" ifadesini kullanmışlardır¹¹⁰.

Vakıflar kendilerinden yararlanma açısından iki kısımda ele alınabilir.

Biri, aynıyla intifa olunan, yani bizzat kendisinden yararlanan ve "müessesatı hayriye" (hayır kurumları) adı verilen vakıflardır.

Bu grup içine camiler, mescitler, medreseler, imaretler, hastaneler, kütüphaneler, hanlar gibi kurumlar girer. Bunlar da vakıftan istifade edenler (meşrutünleh) itibariyle herkesin yararlanabileceği ve sadece fakirlerin yararlanabileceği müessesatı hayriye olarak iki kısma ayrılır¹¹¹. Birincisinden, zengin ve fakir ayrımı yapılmaksızın herkes istifade edebildiği halde, ikincisinden ancak fakirler yararlanabilmiştir. Mescit, kütüphane, misafirhane, çeşme, kuyu, köprü, genel mezarlık gibi vakıflar birinci kısma dahildir. Halbuki imaretle, yemek ve ilaç gibi ihtiyaçları vakıf tarafından sağlanan hastaneler (veya okullar) ikinci kısma dahil olmuş ve bunlardan ancak ihtiyaç sahipleri (örneğin fakirler) yararlanabilmiştir. Bu

gibi müessesatı hayriyeyi kuran vakfiyelerde açıklık bulunmasa bile, örfen bunların fakirlere tahsis olunduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte vakfeden kişi zenginlerin de bundan yararlanmasını istemiş ise, bu hususun vakfiyede açıkça belirtilmesi gerekli görülmüştür. Şu kadar ki, bu gibi vakıflar sadece zenginlere tahsis edilmiş ve fakirler bunlardan istifade ettirilmemiş ise, o vakıf sahih kabul edilmiştir¹¹².

Vakıf müessesesinden yararlanmak suretiyle bir çok kişi vakıf biçiminde hastaneler, şifa evleri, imarethaneler, hanlar, hamamlar ve kervansaraylar kurmuşlardır. Yardım vakıfları toplumda bir çok kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde, örneğin, okul, kütüphane, cami, mescit, imarethane, kervansaray, misafirhane, hamam, kabristan, hastane, dispan-

Daha farklı bir anlatımla vakıf, varlıklı kişilerin özellikle taşınmaz mallarının gelirlerini, dini ve sosyal amaçlı hizmetlerin görülmesi için kurmuş oldukları kurumların finansmanına tahsis etmeleri; bu amaçla bu malların mülkiyetini de sözü edilen kurumlara devretmeleridir

ser, darülaceze, yol, köprü, liman, çeşme, kuyu, orman ve spor sahası benzeri tesisler, fakirlere yemek yedirilmesi gibi, çok önemli roller üstlenmişlerdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, devlet fonksiyonlarından siyasi nitelikte olan ve otoriteye ihtiyaç gösteren vatan savunması ile kamu güvenliği gibi hizmetler hükümet eliyle yürütülmüş; bunun dışında kalan geniş alandaki kamu hizmetleri ise yardım vakıfları aracılığı ile yerine getirilmiştir. Bu tesislerin bazılarında toplumun bütünü,

108 Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 36-37.

109 Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 37; M. Fuat Köprülü, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, Yayınlayan: O. Köprülü, İstanbul 1983, s. 351.

110 Yazgan, Görüşler, s. 21.

111 Akgündüz, Vakıf, s. 209-213.

112 Bilmen, s. 297 vd.; Berki, s. 116.

bazılarından ise yalnızca düşük gelirli ihtiyaç sahipleri yararlanmışlardır¹¹³.

Diğeri ise, aynıyla intifa olunmayan fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini sağlayan yani **geliri ile intifa olan vakıflardır**. Bunlar “müstegallat-ı vakfiye” adı verilen bina, arazi, nakit para gibi gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki, bunlara Osmanlı Devleti’nde “asl-ı vakıf” denilmiştir¹¹⁴. Avarız vakıfları ise, daha çok bu ikinci kısımda yer alabilirse de bunu nev’i şahsına münhasır bir vakıf çeşidi olarak da görmek mümkündür¹¹⁵. Bu vakıfların konusunu, çoğunlukla vakıf paraları teşkil etmiştir. Mahalleler ve köylerdeki vakıf paraları “avarız akçesi sandığında”, her esnafa ait vakıf paraları ise, “esnaf sandığı”, “esnaf vakfı” veya “esnaf kesesi” adı altında toplanmıştır¹¹⁶.

Bu vakıflardan daha çok **sosyal yardım** amacına yönelmiş olanları **avarız vakıflarıdır**¹¹⁷. “Arıza”nın çoğulu olan “avarız” kelimesi, hastalık, fakirlik, zaruret veya yangın gibi durumları anlatmaktadır. Avarız vakıfları ise, hiçbir toplumun uzak kalamayacağı kesin ve zorunlu (hayati) ihtiyaçları gidererek insanın ızdırabını dindirmek için kurulmuş vakıfları anlatır. Bu terim, vakıflarda genel olarak sosyal güvenliği tehlikeye düşüren durumlar, riskler anlamını taşımaktadır¹¹⁸. Avarız vakıfları, özellikle, mahalle veya köyde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık yüzünden kazanç sağlayamayanların bakımları ile kimsesizlerin

ve çocukların hayatlarının korunmasını amaç edinmiştir¹¹⁹. Başka bir anlatımla, geliri bir köy veya mahalle ahalisinin beklenmedik ihtiyaçlarına (avarızına) sarfedilmek üzere kurulmuş olan vakıflar, avarız vakıflarıdır¹²⁰.

Avarız vakıfları iki kısma ayrılmıştır. **Birincisi**, bazı köy ve mahallelerde hayır sahipleri tarafından fakirlerden vefat edenlerin teğviz ve tekfinine ve hasta olup da çalışamayanların infak, işe ve tedavilerine harcanmak üzere kurulan vakıflardır. Bu tür avarız vakıflarının gelirleri mutlak surette bu kişilerin ihtiyaçlarına harcanması gerekmiştir. Bu kişilerin Müslüman veya gayrimüslim olmasının bu noktada bir önemi bulunmamakta; avarız vakıflarından yararlanmada din ayrılığı bir önem taşımamaktadır¹²¹. Bir sanat erbabının ihtiyacına (avarızına) meşrut vakıflarda (bundan istifade edenlerde) da durum böyledir. Görüldüğü üzere, vakfın kuruluş amacı, vakfeden kişi Müslüman olsa bile, o sanat erbabının Müslüman veya gayrimüslim avarız ve ihtiyaçlarına tahsis olunur¹²². **İkincisi** ise, meslek veya sanat erbabının bu kabil ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olan avarız vakıflarıdır. Bunlarda da din farkı gözetmeksizin yani Müslim veya gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın o sanata veya mesleğe mensup olan herkesin yararlanması esası benimsenmiştir. Bu tür avarız vakıfları bugünkü mesleki yardım ve kamu hizmetlerini karşılamış ve sosyal yardım kuruluşları anlamında önemli görev üstlenmişlerdir. Bunlar, bir sanat erbabının veya belli bir esnafın kredi vermek, iflas edenlere yardım

113 Gönencan, s. 36-37.

114 Bkz. Akgündüz, s. 213-215; Kazıcı/Şeker, s. 259; Halaçoğlu, s. 435.

115 Bkz. Akgündüz, s. 215.

116 Akgündüz, s. 217.

117 Bu konuda bkz. Şeker, s. 145-149; Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, MEBİA, C. II, İstanbul 1986, s. 18-19; Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 38.

118 Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 38.

119 Barkan, Avarız, s. 18; Bilmen, C. IV, s. 294; Berki, s. 6-7; Saymen, Türkiye’de Sosyal Sigortaların Gelişme Hareketleri, s. 1067-1068.

120 Ömer Hilmi Efendi, Ahkamül Evkaf, İstanbul 1307, m. 36, s. 10-11; Akgündüz, Vakıf, s. 215.

121 Akgündüz, Vakıf, s. 216.

122 Berki, s. 111; Siddık Sami Onar, İdare Hukukunun Umumi Esasları, C. II, 3. B., İstanbul 1966, s. 565-566.

etmek, durumu kötüye giden tüccarlara borç para vermek üzere kurdukları bir çeşit tasarruf ve yardımlaşma sandıkları mahiyetindeki avarız vakıflarıdır¹²³. Esnaf cemiyetleri, aynı meslekten olanlar arasında yardımlaşmayı sağlamak ve cemiyetin türlü ortak masraflarını karşılamak için “avarız sandıkları”na sahip olmuşlardır¹²⁴.

Görüldüğü üzere gerçekte vakıfların değişik amaçlar güden pek çok çeşidi vardır ancak bunlardan “müessesatı hayriye” (hayır kurumları) ve “avarız vakıfları” adını taşıyan vakıflar bir tür sosyal yardım kurumlarıdır¹²⁵.

2. Karşıladığı riskler

İslam dini, her vesile ve imkan ile insanları hayra, iyiliğe, birbirine yardıma teşvik ettiği gibi, yalnız kendini düşünmeyi, bu endişe ile yaşamayı ve servet edinmeyi de çok hoş görmez. Dinin sosyal yönü bu esas üzerine kurulmuştur¹²⁶. Sefaletle mücadele ve yoksullara yardım edip hayır işlemek ve sevap kazanmak yollarından biri de vakıf müessesesidir.

Vakıfların fakirlere, zayıflara, gariplere, ilim adamlarına, belediye ve sağlık işlerine yaptığı yardımlar inkar edilemeyecek düzeyde olmuştur¹²⁷. Sosyal yardım gayesini en iyi bir şekilde gerçekleştirmiş olan vakıf türü ise, avarız adı verilen vakıflardır.

Vakıflara ait hastanelerde müslim veya gayrimüslim, zengin veya fakir ayırımı yapılmaz.

maksızın herkes ücretsiz olarak muayene ve tedavi olduğu gibi, ayrıca gerekli hallerde hastalar taburcu edilirken kendilerine bir takım elbise ile bir aylık geçimini sağlayacak tutarda para yardımı da yapılmıştır. Her iki faaliyet de sosyal yardım hizmetidir.

Gerçekten vakıfların, herkesin karşı karşıya gelebileceği yaygın fiziki ve sosyal riskler yanında, bazen son derece tali risklere karşı da kişileri korumayı hedef aldıkları görülmektedir. Sosyal güvenlik hizmeti vermeye dönük o kadar vakıf çeşidi vardır ki¹²⁸, tek başına bunların bile, İslam toplumunda sosyal güvenliğe pek az ihtiyaç duyuracağı rahatlıkla söylenebilir¹²⁹.

*Avarız vakıfları iki kısma ayrılmıştır. **Birincisi**, bazı köy ve mahallelerde hayır sahipleri tarafından fakirlerden vefat edenlerin teçhiz ve tekfinine ve hasta olup da çalışamayanların infak, iâşe ve tedavilerine harcanmak üzere kurulan vakıflardır.*

Avarız vakıfları denilen mahalle ve köylerde hastalanan fakirlerin tedavisine ve hastalık sebebiyle çalışmaktan aciz kalanların ve kimsesiz çocukların bakılıp yetiştirilmelelerine mahsus vakıflar toplum hayatının gereklerine uygun ve insani bakımdan mükemmel davranışlar olarak görülmüştür.

Bazı vakıf kayıtlarında yer alan şu ifadeler sosyal güvenlik açısından oldukça ilgi çekicidir. “Dolmabahçe camiinin tamiri sırasında minareden düşerek ölen ve bu durumun

123 Akgündüz, Vakıf, s. 216.

124 Ömer Hilmi, s. 84; Akgündüz, s. 216.

125 Bilmen, s. 286; Berki, s. 3; Onar, s. 663-664; Tunçomağ, s. 42; Talas, Sosyal Ekonomi, s. 590.

126 Berki, s. 3.

127 Eğer vakıflara, amacın önemi ile orantılı bir yönetim şekli verilmiş olsa idi, memleketin her tarafında büyük hastaneler, yetimhaneler, yardım evleri görmek mümkün olabilecek ve vakıflar idaresi gerçek bir sosyal yardım kaynağı haline gelmiş bulunacaktı. Bkz. Berki, s. 3-7; Onar, s. 560-561.

128 Bu vakıf çeşitlerine örnek olarak, kimsesiz çocuklara yardım vakıfları, hastane vakıfları fakirlerin cenazelerinin kaldırılması vakıfları bunlara örnek olarak verilebilir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Himmet Berki, “Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf”, Vakıflar Dergisi, S. 5, Ankara 1969, s. 11.

129 Beşer, s. 241-242.

tamirat memuru Ali Faik Bey'in düzenlediği bir raporla tevsik edilmesi üzerine, ölen şahsın hanımı Zühre'ye oğlu Hüsrev'e söz konusu camii vakfı gelirinden ödenmek üzere kırkbeşer kuruş aylık bağlanmıştır... Zühre'nin doğacak çocuğuna da aylık bağlanacaktır"¹³⁰.

Bir başka örnek olarak ise şu zikredilebilir: "Uşaklı minare ustası el Hac Mehmet adındaki şahıs, Selimiye camii külahı kurşunlarının değiştirilmesi sırasında minareden düşmüş ve ayakları kırılmıştır. Bu şahsa 29 Recep 1265 (1848) yılından geçerli olmak üzere Evkaf nezaretince ayda yüz kuruş malul aylığı bağlanmıştır. İkamet yeri itibarıyla aylığın Kütahya Kaymakamlığı vasıtasıyla ödemesi kararlaştırılmıştır"¹³¹.

Sürekli ve yaygın uygulama alanı tespit edilmemiş olmakla birlikte her iki örnek olay, gerek ölüm ve gerekse malüllük aylığı bağlanması açısından oldukça ilgi çekici olarak görülmelidir.

Osmanlı Devleti'nde sosyal yardımlar genel itibarıyla bugünkü gibi bir özel hukuk kurumu olmayan vakıflar aracılığıyla yapılmıştır¹³². Vakıflar sosyal güvenlikle ilgili olarak çeşitli somut amaç ve faaliyet alanına da yönelmişlerdir. Örneğin, geliri olmayan kişilerin daha önce aile büyüklerinin kurduğu vakıflar ile geçimini temin ettiği de görülmüştür¹³³. Yine, vakıfların başlıca faaliyet alanlarına örnek olarak şunlar verilebilir: Aşevleri (imaret); kervansaray, misafir odası; yolculara, hac yolunda parasız kalanlara yardım; dul ve yetimlerin geçindirilmesi, kimsesiz yaşlı ve çocukların barındırılma ve bakılması; darüşşifa, hastane açılma ve işletilmesi, ayakta tedavi,

cüzzamlılara, körlere, dilsizlere yardım; hamam, idman sahası, gezinti yeri, çeşme ve kuyu yapımı; fakir yaşlı ve çocuklara elbise ve yiyecek yardımı, kızlara cihaz, çocuklara mesire masrafı; kitap parası, yetimlere aylık, hamal, kayıkçı, camcı ve benzeri ağır işlerde çalışanlara ve esnafa yaşlılık ve sakatlık durumunda yaşlılık aylığına benzer gelir sağlanması; harp malulleri ve gazilerine yardım; düşmana esir düşenlerin fidyelerinin ödenmesi; köle ve cariyelerin azadı için yardım; dükkan açmak isteyenlere, ticaret ve sanatta işi bozulanlara yardım; fakir çiftçilere tohum-

Vakıflar, hayat şartları bakımından insanlar arasında büyük ölçüde adaletin sağlanması ve farklılıkların kaldırılması açısından da önemli bir role sahiptir. Bilhassa Osmanlı devletinin sosyal refah düzeyini en iyi biçimde bize gösteren imaret sistemi, vakıf müesseselerinin en dikkate değer olanıdır.

luk verilmesi; harb ve kıtlık yılları için yiyecek depo edilmesi; göz ağrısı için ilaç verilmesi; fakirlere yemek yedirilmesi; fakirlere, yetimlere, güçsüzlere ve hapsilere yakacak yardımı; mahalle ve köy halkının vergileri ve başka mükellefiyetleri için para yardımı; hapislerin borçları ödenerek kurtarılması; fakir ve kimsesiz ölümlerin defni; ekmek ve meyve dağıtımı; su ve şerbet dağıtımı; kalem katiplerinin doyurulması; köle ve cariyelerin kırdıkları tabak, çanak gibi eşyaların bedellerinin ödenmesi¹³⁴.

Vakıflar, hayat şartları bakımından insanlar arasında büyük ölçüde adaletin sağlanması ve farklılıkların kaldırılması açısından da önemli bir role sahiptir. Bilhassa Osmanlı

130 Gönencan, s. 37.

131 Gönencan, s. 37.

132 Berki, s. 6-7; Tunçomağ, s. 43.

133 Gönencan, s. 36.

134 Öztuna, s. 162-164; Dilik, Sosyal Güvenlik, s. 37; Berki, Vakıflar, s. 11.

devletin sosyal refah düzeyini en iyi biçimde bize gösteren imaret sistemi, vakıf müesseselerinin en dikkate değer olanıdır. Bu tesislerde vakıf hizmetlilerine, mektep ve medrese talebelerine, fakirlere ve yolcular gibi kimselere, durumuna göre üç öğüne kadar yemek verilmiştir. Müslüman olsun olmasın, bütün insanlığa tahsis edilmiş hastanelerde (bimarhane, darüşşifa) ise, bedeni ve ruhi hastalıkların tedavisi yapılmıştır. Yine fakir, vergilerini ödeyemeyecek kişiler için kurulmuş avarız vakıfları da Osmanlı sosyal hayatının güzel bir numunesidir¹³⁵. Görülüyor ki, doğuş ve gelişimlerini İslam dininin insanlara hayır, iyilik ve yardım çağrısına borçlu olan¹³⁶ vakıfların bazı türleriyle sosyal yardım gayesi güdülmüş¹³⁷ ve büyük halk kitlelerinin bir çok mesleki ve içtimai tehlikeleri, riskleri bunlar sayesinde önlenmiştir¹³⁸.

Osmanlı Devletinin son zamanlarında, sosyal yardımlarda dolaylı ve dolaysız olarak görevli müesseseler arasında hastanelerle, "Darülaceze"¹³⁹, "Darüleytamlar"¹⁴⁰ ve "Kızılay"¹⁴¹ gibi kurumlar da önem kazanmıştır¹⁴².

IV. Sosyal Güvenliğin Sosyal Yardımlar ile Sağlanması

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik düşüncesi, karşılıklı yardım-

laşma anlayışı ile başlamış ve gelişmiş; emeği ile geçinenlerin sosyal güvenliği esas itibarıyla üç esasa dayandırılmıştır. Bunlar, aile içi yardımlaşma, meslek teşekkülleri çerçevesinde yardımlaşma ve sosyal yardımlar olarak özetlenebilir.

Osmanlı toplumunda halkın sosyal güvenliği temel olarak aile içi yardımlaşmalarla sağlanmaya çalışılmıştır. Bir nevi üretim ve tüketim birliği niteliği taşıyan aile, kişinin sosyal risklere karşı korunması bakımından çok önemli bir rol oynamış; aile üyelerinden birinin hastalık, kaza ve ölümü halinde ortaya çıkan boşluk, gene aileye dahil öteki üyelerin katkı ve yardımları ile giderilmiştir. Bu sistem özellikle tarıma dayalı kesimde etkin olmuş; ancak el sanatları alanında yapılan çalışmalarda da kendini göstermiştir. El sanatları alanında çalışanlar doğal olarak tarım alanında çalışanlara oranla, sosyal risklere karşı daha az güvenliğe sahiptir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde mevcut zorunlu esnaf birlikleri (ahiler, loncalar), Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, birtakım dayanışma sandıkları kurmuşlar ve mensuplarına bir takım risklere karşı belirli ölçüde bir güvenlik sağlamaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde esnafın ilk karşılıklı yardımlaşmaları, başka bir ifadeyle dayanışma sandıkları, birer meslek kuruluşu olan

135 Halaçoğlu, s. 439.

136 Vakıfların menşei, devlet menfaatinde, Bizans hukukunda, Roma hukukunda arayanlar bulunduğu gibi aksül-amel nazariyesi gereğince bunu eski arap örf ve âdetinin İslam hukukunun yeni vazettiği miras kurallarına karşı bir tepki olarak çıktığını ileri sürenler de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Akgündüz, Vakıf, s. 22-24.

137 Vakıflar, muhtaçlara hastalık ve geçim sıkıntısı hallerinde yardım yapmıştır. Sağlık ve sosyal yardım gayesine matuf vakıf eserlerine, imaret, sağlık tesisleri ile su ve yol tesisleri örnek olarak verilebilir. Bkz. Kazıcı/Şeker, s. 261; Şeker, s. 157-170; Dilik, Sosyal Sigortalar, s. 26.

138 Bkz. Saymen, s. 1068-1069.

139 Darülaceze, 1895'te dilencilik yasak edilirken çalışmayacak durumda olan fakir ve kimsesizlerin korunması için kurulmuştur. Bkz. M. Fer, Türkiye'de Sosyal Hizmetlerin Tarihçesi, II. Sosyal Hizmetler Konseyi, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1963, s. 15-16.

140 Darüleytamlar, ikinci meşrutiyet devrinde şehit çocuklarının yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Bu devir, darüleytamların kuruluşundan başka sosyal ilerleyişe önemli bir katkısı olmamıştır. Bkz. Fer, s. 15-16.

141 Bkz. Amiran Kurtkan, Bir Sosyal Yardım Organizasyonu Olarak Kızılay, İÜ İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Sosyal Siyaset Konferansları, XVI. Kitap, İstanbul 1965, s. 7-22.

142 Talas, Sosyal Ekonomi, s. 591.

başta ahilik ve bunu takiben esas olarak loncalar içinde başlamıştır. Ahiler, bir sanat ve meslek topluluğu olmakla beraber, asıl iktisadi niteliklerinden ziyade dinsel, sosyal ve politik değerleri özünde toplayıp bir araya getirme ve cömertlik, muhtaçlara yardım, zulüm görenleri koruma gibi yönleriyle tanınmışlardır. Ahilik teşkilatının başlıca amacı, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma düşüncesinin oluşturulması ve yaygınlaştırılmasıdır. Yoksula, yabancıya, garip ve misafire sofraya kurup onu beslemek ahiliğin temel kurallarındandır.

Osmanlı Devleti'nde, sosyal yardım sağlayan bir başka kurum ise lonca adı verilen meslek kuruluşlarıdır. İlk esnaf kuruluşları olan ahilik şeklinde teşekkül eden esnaf zaviyeleri XIV. yüzyıldan itibaren azalmaya başlamış, onların yerini zamanın ihtiyaçlarını daha iyi karşılayabilecek özellikler taşıyan loncalar almıştır. Loncalar kurdukları orta sandığı veya teavün sandığı adı verilen yardım ve dayanışma sandıkları ile, üyeleri ve aile bireyleri için hastalık, evlenme, doğum, iş kurma, işsizlik, ölüm gibi birtakım sosyal risklere karşı aynı ve nakdi olarak sosyal yardımlar yapmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde dini eksenli sosyal yardımlar da sosyal güvenliğin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bunlar, genellikle, bireysel olarak din kurallarına göre yapılan sosyal yardımlar ile vakıfların yaptığı sosyal yardımlar olarak kendini göstermiştir. İslam dininin emrettiği zekat, fitre, kurban kesme, adak ve kefaretle, diğer bağış ve sadakalar şeklinde dar gelirlilere ve muhtaçlara yapılan yardımlar bireysel nitelikli sosyal yardımlardır. Bunun dışında insanlara hayır ve iyilik yapmak amacıyla kurulan vakıflar gibi birtakım sosyal yardım kurumları da bulunmaktadır.

Vakıf, varlıklı kişilerin özellikle taşınmaz mallarının gelirlerini, dini ve sosyal amaçlı hizmetlerin görülmesi için kurmuş oldukları kurumların finansmanına tahsis etmeleri; bu amaçla bu malların mülkiyetini de sözü edilen kurumlara devretmeleri olarak ifade edilebilir.

Vakıflar kendilerinden yararlanma açısından, biri aynından yararlanılanlar, diğeri, gelirden yararlanılan olarak ikiye ayrılmıştır. Birinci grup "müessesatı hayriye" (hayır kurumları) olarak isimlendirilir ve içine camiler, medreseler, imaretler, hastaneler, kütüphaneler, hanlar gibi kurumlar girer. İkinci grubun en güzel örneği ise "avarız vakıfları"dır. Özellikle, mahalle veya köylerdeki fakir hastaların tedavisi ile hastalık yüzünden kazanç sağlayamayanların bakımlarını ve kimsesizlerin korunmasını amaç edinmiştir. Avarız vakıfları, geliri bir köy veya mahalle ahalisinin beklenmedik ihtiyaçlarına (avarızına) sarfedilmek üzere kurulmuş olan vakıflardır ve bu vakıflardan yararlanmada din ayrılığı bir önem taşımamıştır. Vakıflara ait hastanelerde Müslüman veya gayrimüslim, zengin veya fakir ayırımı yapılmaksızın herkes ücretsiz olarak muayene ve tedavi olunduğu gibi, gerekli hallerde hastalar taburcu edilirken kendilerine bir takım elbise ile bir aylık geçimini sağlayacak miktarda para yardımı da yapılmıştır. Vakıfların, herkesin karşı karşıya gelebileceği yaygın fiziki ve sosyal riskler yanında, bazen son derece tali risklere karşı da kişileri korumayı hedef aldıkları görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde sosyal yardımlar genel itibarıyla bugünkü gibi bir özel hukuk kurumu olmayan vakıflar aracılığıyla yapılmış ve vakıflar sosyal güvenlikle ilgili olarak çeşitli somut amaç ve faaliyet alanlarına da yönelmişlerdir.

Yararlanılan Kaynaklar

Agaoğlu Samet / Hüdaioğlu Selahattin, *Türkiyede İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi*, C. I, byy 1938.

Ağaoğlu Samet, *Küçük Sanat Meseleleri, Türkiye’de ve Başka Yerlerde*, İstanbul 1939.

Akad Mehmet, *Teori ve Uygulamada Sosyal Güvenlik Hakkı*, İstanbul 1992.

Akdağ Mustafa, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, C. II, Ankara 1971.

Akgündüz Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tabikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

Akgündüz Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. I, İstanbul 1990.

Aktüre S., *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1991.

Akılmaz Gül, *“Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”*, Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Arendonk C. Van /Bichr Faris, *“Fütüvvet”*, MEB, İA, C. IV, İstanbul 1993.

Aydın M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. B., İstanbul 1999.

Barkan Ömer Lütfi, *“Avarız”*, MEBİA, C. II, İstanbul 1986.

Berki A. Himmet, *“Hukuki ve İctimai Bakımdan Vakıf”*, Vakıflar Dergisi, S. 5, Ankara 1969.

Berki Ali Himmet, *Vakıflar*, 2. Kitap, Ankara 1950.

Beşer Faruk, *İslam’da Sosyal Güvenlik*, İstanbul 1988.

Bilmen Ömer Nasuhi, *Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, C. IV, İstanbul 1985.

Birkan Salahattin, *Dünyada Sosyal Güvenlik Ekonomisi*, İstanbul 1969.

Cin Halil / Akgündüz Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C. I, İstanbul 1990.

Cin Halil / Akılmaz S. Gül, *Tarihte Bir Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya 1995.

Çağatay Neşet, *“Fütüvvet –Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi”*, AÜİFD, C. I, 1952.

Çağatay Neşet, *“Fütüvvetnameler nedir, niçin düzenlenmişlerdir?”*, Makaleler ve İncelemeler, Konya 1983.

Çağatay Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 2. B., Konya 1981.

Dilic Sait, *Sosyal Güvenlik*, Ankara 1991.

Dilic Sait, *Türkiye’de Sosyal Sigortalar, İktisadi Açısından Bir Tahlil Denemesi*, 2. B., Ankara 1972.

Divitçioğlu S., *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 1967.

Emecen Feridun M., *“Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”*, Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Ergenç Özer, *“Osmanlı Klasik Düzeni ve Özel-likleri Üzerine Bazı Açıklamalar”*, Osmanlı 4 Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Fer M., *Türkiye’de Sosyal Hizmetlerin Tarihçesi*, II. Sosyal Hizmetler Konseyi, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1963.

Gibb Sir Hamilton / Bowen Harold, *Islamic Society and The West, A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, C. I, Kısım I, Londra 1951, 1957.

Gölpınarlı Abdülbaki, *“İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XI, S. 1-4.

Gönencan Zahit, *“Osmanlı Döneminde Sosyal Güvenlik Sistemleri”*, Çimento İşveren, C. 15, S. 1, Ocak 2001.

Güzel Ali / Okur Ali Rıza, *Sosyal Güvenlik Hukuku*, 7. B., İstanbul 1999.

Halaçoğlu Yusuf, *“Osmanlı Devlet Teşkilatı”*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. II, İstanbul 1993.

Iitzkowitz Norman, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago/London 1972.

İnalcık Halil, *“Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”*, Belleten, C. XXIII, S. 92, Ankara 1959.

İnalcık Halil, *The Ottoman Empire the Classical Age, 1300-1600*, London 1963.

İzveren Âdil, *Sosyal Politika ve Sosyal Sigortalar*, Ankara 1968.

Karpat Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967.

Kazıcı Ziya, *“Ahilik”*, TDVİA, C. I, İstanbul 1988.

Kazıcı Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Kocaoğlu Mehmet, *Sosyal Politika ve (İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik)*, Ankara 1987.

- Kocaoğlu Mehmet, *Sosyal Politika*, Ankara 1997.
- Köprülü M. Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, 1942, S. II.
- Köprülü M. Fuat, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Yayınlayan: O. Köprülü, İstanbul 1983.
- Kurtkan Amiran, *Bir Sosyal Yardım Organizasyonu Olarak Kızılay*, İÜ İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Sosyal Siyaset Konferansları, XVI. Kitap, İstanbul 1965.
- Ocak Ahmet Yaşar, "Fütüvvet", *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996.
- Ocak Ahmet Yaşar, "Fütüvvetnâme", *TDVİA*, C. XIII, İstanbul 1996.
- Onar Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. II, 3. B., İstanbul 1966.
- Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul 1922.
- Ömer Hilmi Efendi, *Ahkamül Evkaf*, İstanbul 1307.
- Özkaya Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985.
- Öztuna Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, İstanbul 1986.
- Pakalın Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1993.
- Richardson J. Henry, *İktisadî ve Malî Yönüyle Sosyal Güvenlik*, Çev. Turan Yazgan, İstanbul 1970.
- Sarıkaya M. Saffet, "Osmanlı Devleti'nin İlk Asırlarında Toplumun Dini Yapısına Ahilik Açısından Bir Bakış Denemesi", *Osmanlı 4 Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Saymen Ferit H., *Türk İş Hukuku*, İstanbul 1954.
- Saymen Ferit Hakkı, "Türkiye'de Sosyal Sigortaların Gelişme Hareketleri ve Yeni Temayülleri", *İHFM*, C. XVIII, S. 3-4, İstanbul 1953.
- Shaw Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, Çev. Mehmet Harmancı, 2. B., İstanbul 1994.
- Şeker Mehmet, *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, İstanbul 1991.
- Şen Murat, "Osmanlı Hukukunun Yapısı", *Osmanlı VI Teşkilat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Tabakoğlu Ahmet, "Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı 4 Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Talas Cahit, *Sosyal Ekonomi*, İkinci Kitap, 3. B., Ankara 1972.
- Talas Cahit, *Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları*, Ankara 1953.
- Talas Cahit, *Sosyal Politika, Birinci Kitap, Sosyal Politikaya Giriş ve Tarihsel Gelişim*, 3. B., Ankara 1967.
- Tarus İlhan, *Ahiler*, Ankara 1947.
- Tuncay Can, "Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Reform İhtiyacı", *Kamu-İş*, C. IV, S. 2, Haziran 1997.
- Tuncay Can, *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*, 9. B., İstanbul 2000.
- Tunçomağ Kenan, *İş Hukuku*, C. I, İstanbul 1971.
- Tunçomağ Kenan, *Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Sigortalar*, 4. B., İstanbul 1988.
- Üçok Coşkun / Mumcu Ahmet / Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. B., Ankara 1996.
- Ülgener Sabri, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet meseleleri*, İstanbul 1951.
- Yavuz Yunus Vehbi, "Fitre", *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996.
- Yazgan Turan, "Sosyal Güvenlik Açısından Zekat", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1980.
- Yazgan Turan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri*, İstanbul 1981.
- Yedi yıldız Bahaeddin, "XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. XV, Ankara 1982.
- Zaim Sabahattin, *Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Gelişmesinde Sanayileşmenin Önemi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Sosyal siyaset Konferansları, XIX. Kitap, Ankara 1968.